Water en Wieken

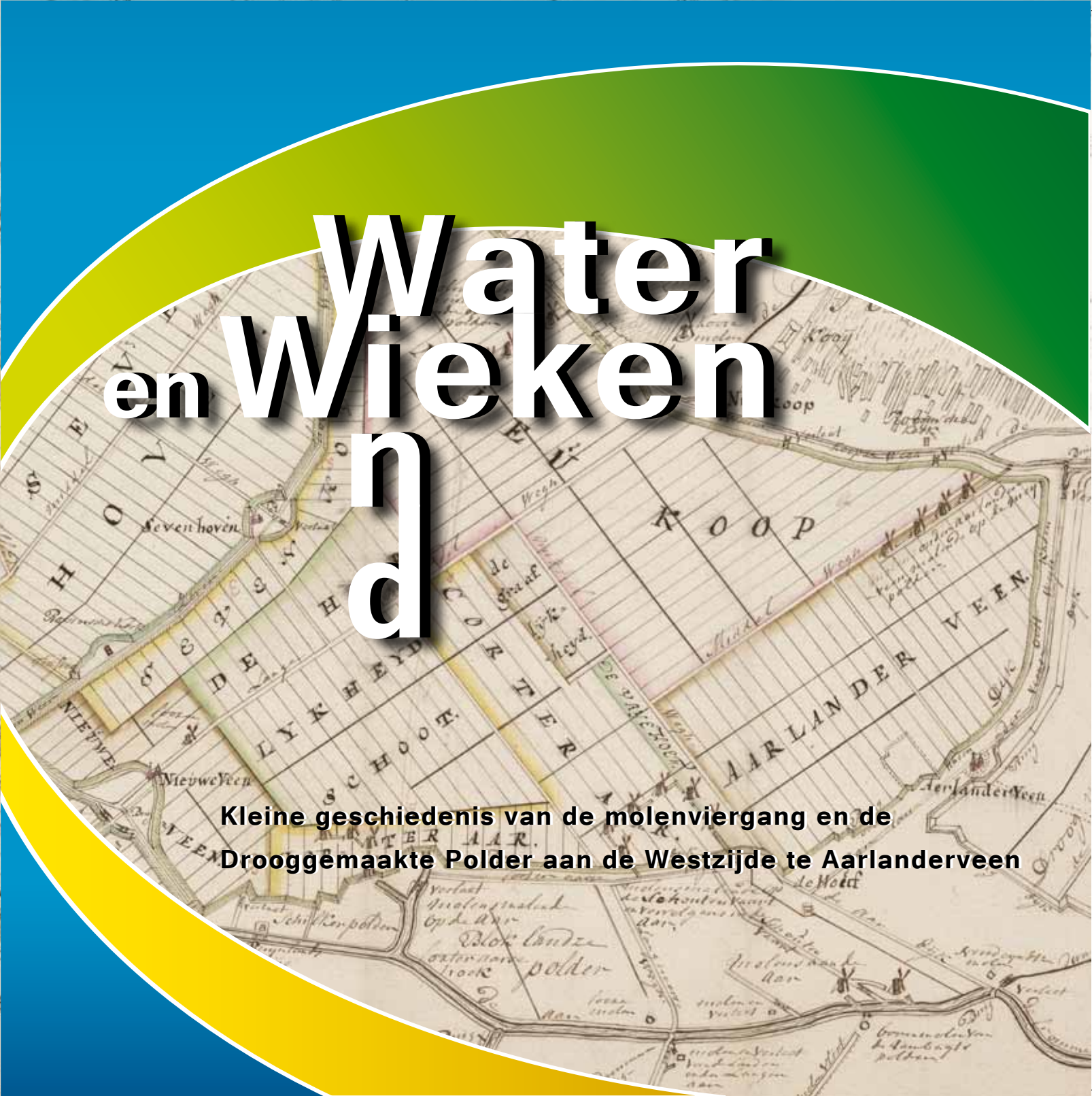

Kleine geschiedenis van de molenviergang en de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde te Aarlanderveen

Water en Wieken

Kleine geschiedenis van de

Aarlanderveense molenviergang

en de

Drooggemaakte Polder aan de Westzijde

te Aarlanderveen

Arjan van 't Riet

2013

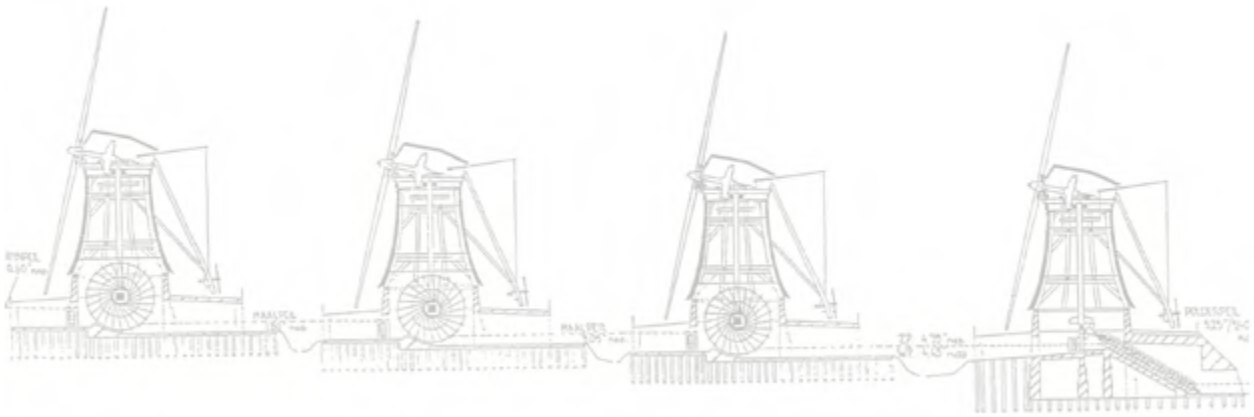

MOLEN 3 MOLEN 2 MOLEN 1 MOLEN 4

Inhoud

Woord vooraf 5

1 Een oud gebied. 7

2 Een nieuwe 'Veen- en Droogmakerij'. 13

3 Veenlieden en arbeiders. 19

4 Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt. 25

5 De molenaars 35

6 Boeren en burgers. 41

7 Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen. 49

Lijst van geraadpleegde literatuur en bronnen 55

Sponsoren 57

Kaart drooggemaakte polder aan de westzijde te Aarlanderveen 59

Woord vooraf

Op 6 december 1962 werd de Stichting Molenviergang Aarlanderveen opgericht. In artikel 1 van de statuten is als doel van de stichting vermeld: 'de instandhouding van de vier molens van de Drooggemaakte polder aan de Westzijde te Aarlanderveen'.

Op 9 september 1965 werden de vier molens door het bestuur van de Drooggemaakte polder aan de Westzijde te Aarlanderveen verkocht aan de stichting voor het symbolische bedrag van vier gulden. Nu, zo'n halve eeuw later, is het tijd om terug te kijken en aandacht te schenken aan het feit dat het doel van de stichting nog steeds actueel is.

Een markeringspunt waarbij we kunnen omzien naar bereikte resultaten, zonder natuurlijk de toekomst uit het oog te verliezen. Want om de molens in stand te houden moeten we er voor zorgen dat de molenviergang, zowel technisch als organisatorisch onafhankelijk, de polder blijft bemalen. Een tweede markeringspunt is de voltooiing van de restauratie van de vier molens.

Deze publicatie 'Water, wind en wieken' geeft een blik in het verleden van de molenviergang. De molenviergang ontstond ruim twee eeuwen geleden echter niet zomaar. Zoals de ondertitel dan ook vermeldt, is er eveneens aandacht voor het ontstaan van de polder, waaraan de molenviergang zijn ontstaan te danken heeft.

De ondertitel begint met de woorden 'Een kleine geschiedenis' en daarmee wordt direct al duidelijk gemaakt dat er meer -veel meer- ruimte en tijd nodig zou zijn geweest om alle aspecten van polder, molens en molenaars te beschrijven.

Dat deze publicatie in korte tijd kon worden gerealiseerd is mede te danken aan de enthousiaste medewerking van velen. In het bijzonder noem ik de vier molenaars (uiteraard in de volgorde van de nummering van de molens) Willem Waltman, Frans Verra, Eric van den Bosch en Johan Slingerland en ook de oud-molenaar Piet van den Bosch. Zij gaven aanvullende opmerkingen op concept-teksten en leverden ook zelf tekstgedeelten. Van de laatste konden foto's worden gebruikt uit zijn uitgebreide collectie molenfoto's.

Het Hoogheemraadschap van Rijnland heeft eveneens een grote, misschien wel de belangrijkste, rol gespeeld in de totstandkoming van 'Water, wind en wieken'. Met name geldt dat voor de medewerkers van het Team Communicatie en Erfgoed; Paul Schevenhoven en Joke Manshanden, gaven alle medewerking als het ging om historische informatie en Rick Matters nam het grafisch ontwerp van 'Water, wind en wieken' voor zijn rekening.

De Aarlanderveense Kerkvaart omstreeks 1725. De Drooggemaakte Polder aan de Westzijde te Aarlanderveen bestond nog lang niet. De Kerkvaart vormde vanouds de grens tussen de Noordeinderpolder en de Zuideinderpolder. De korenmolen aan de Kerkvaart stond ongeveer op de plaats van de huidige Putmolen (SARM)

1 Een oud gebied

De gemeente Aarlanderveen, die inmiddels al bijna honderd jaar geleden is opgegaan in de gemeente Alphen aan den Rijn, is in geografisch opzicht een wonderlijke gemeente. Het bestond uit twee woonkernen. Aan de noordkant van de Rijn, tegenover het oorspronkelijke dorp Alphen strekte de bebouwing zich uit langs de Rijn in de huidige Raadhuisstraat. Vanaf deze bebouwde kern stonden in de richting van Zwammerdam de woningen, meestal boerderijen, op grotere afstand van elkaar om bij de dorpskern van Zwammerdam weer over te gaan in een dichtere bebouwing. De bewoners van de Raadhuisstraat woonden dan wel in Aarlanderveen, maar waren voor wat betreft kerk en school veel meer georiënteerd op Alphen. De Aarlanderveners, die tegenover Zwammerdam woonden, waren in het dagelijks leven gericht op dat dorp. Zo'n vier kilometer oostwaarts van deze bebouwing langs de Rijn strekte het eigenlijk dorp zich uit langs een bebouwingsas van zo'n vier kilometer lengte met in het midden de kerk tussen de dichtere bebouwing.

Oorspronkelijk, rond het begin van onze jaartelling lag het gebied waar het dorp nu ligt, meters hoger dan nu het geval is. Het was een veenachtig gebied, rijk voorzien van bomen en struiken. Bij regenval zorgden de natuurlijk gevormde kreekjes voor afvoer van het overtollige water naar de veenriviertjes zoals de Aar en de Meije, die het water op de Rijn loosden. De afvoer van het overtollige water was geen probleem omdat het land veel hoger lag dan de Rijn, de rivier waardoor het water uiteindelijk naar zee stroomde. In de middeleeuwen werd het veengebied ontgonnen.

De bewoners van het gebied verwijderden bomen en struiken en groeven greppels en sloten, waardoor het water beter de rivier kon bereiken. De grond werd geschikt gemaakt voor het weiden van dieren en de verbouw van graan. Het ontginnen had wel een negatief gevolg; de greppels en sloten voerden het water veel sneller af dan gebruikelijk was. Daardoor werd het gebied droger en klonk de veenachtige bodem langzaam maar zeker in.

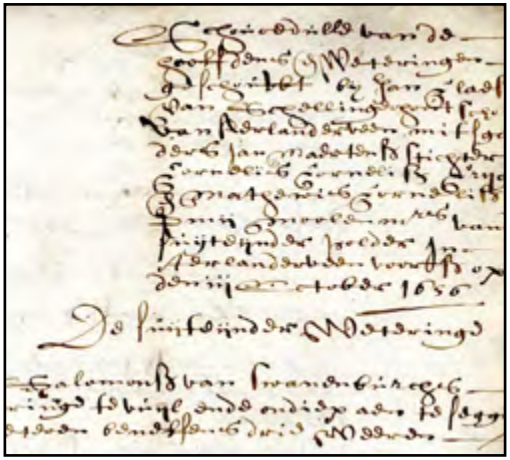

Het ambachtsbestuur heeft altijd toezicht gehouden op de waterstaatswerken. Bij de jaarlijkse schouw werden de ingelanden gewezen op gebreken in de watergangen, waarvoor zij verantwoordelijk waren. Zo werd in 1656 Jan Salomonsz van Swanenburgh gewezen op het feit dat zijn wetering 'te vuijl ende ondiep' was. (SARM)

Een oud gebied

In het gebied turf werd gestoken. Vanouds gebeurde dat kleinschalig. In het voorjaar gingen de boeren het land in om in een klein perceeltje zoveel turf te steken als ze in een jaar nodig dachten te hebben voor hun zogenaamde 'huisbrand', de turf die ze voor het huishouden gebruiken, dus om te koken en om 's winters de woning te verwarmen. Dit konden ze zo'n twee of drie 'steken' diep doen, voordat ze het grondwater bereikten. Dat was geen probleem. Als het grondwater werd bereikt, verlegde de turfsteker zijn werkzaamheden naar een ander akkertje en na verloop

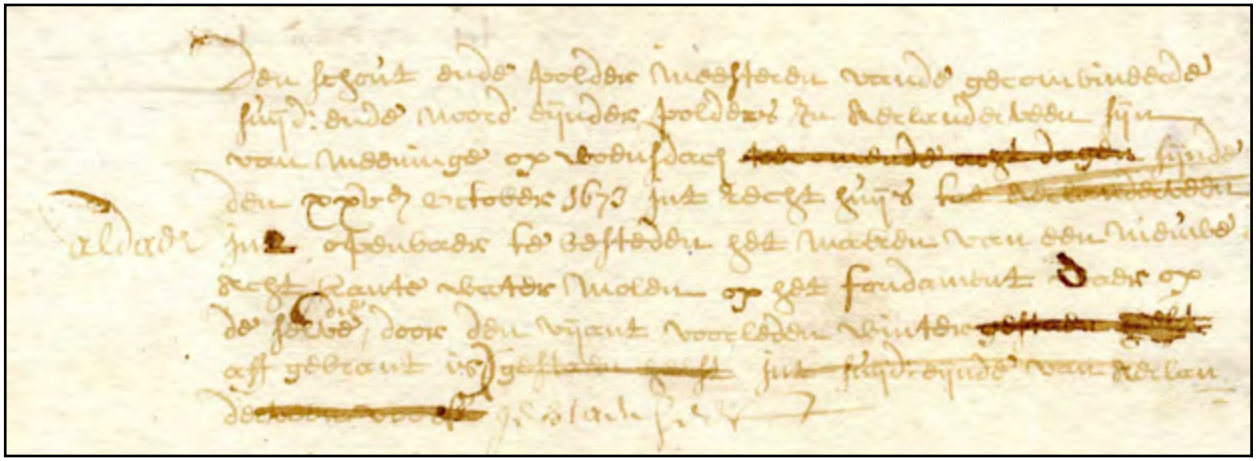

Brand en blikseminslag betekende voor veel molens het einde. Soms werden molens moedwillig in brand gestoken. Dit overkwam de Zuideindermolen in de winter van 1672 'door den vijant', zoals deze publicatie over de aanbesteding van de nieuw te bouwen molen aangeeft. Deze werd herbouwd 'op het fondament' van de oude molen. (SARM)

van jaren groeide het eerdere afgestoken akkertje langzamerhand dicht. Dat ging goed zolang de turfstekers slechts voor eigen gebruik hun turven uit het land haalden. In de vijftiende en zestiende eeuw steeg echter de vraag naar turf in de steden. Turf werd geld waard en langzamerhand werd er meer turf gestoken voor de verkoop, dan voor eigen gebruik.

Het inklinken van het veengebied, samen met het afsteken van de turf zorgden er voor dat het gebied uiteindelijk lager kwam te liggen dan de Rijn. Zo laag, dat het, vooral 's winters, zo drassig was, dat graanbouw en veeteelt nauwelijks meer mogelijk waren. De bodemdaling leidde er toe dat het weiland uiteindelijk lager lag

Een oud gebied

dan het gemiddelde peil van de Rijn. In plaats van het afvloeien van overtollig water naar de rivier, gebeurde het steeds vaker dat bij hoge waterstand het rivierwater het land overstroomde. Er bleef de Aarlanderveners maar één oplossing over; er werden dijken gelegd om het land tegen overstroming te beschermen. Op dat moment ontstonden polders. In Aarlanderveen waren dat er drie; De Kortsteekterpolder, de Noordeinderpolder en de Zuideinderpolder. Het dorpslint liep dwars door de beide laatste polders.

De drie polders, en daarmee het gehele grondgebied lagen in het Hoogheemraadschap van Rijnland. Rijnland is een van de oudste waterschappen van Nederland en bestaat sinds de 13e eeuw. Het hoogheemraadschap ontleent zijn bestaan aan de afwateringsproblematiek van het gebied langs de Oude Rijn. Rijnland is een overkoepelend waterschap, waarin een groot aantal kleinere waterschappen lag. Deze waterschappen waren zelfstandig maar vielen onder Rijnland of waren sterk van Rijnland afhankelijk. Ze werden aangeduid als inliggende waterschappen.

Hoewel de drie polders afzonderlijk van elkaar functioneerden, hadden ze gemeenschappelijke belangen. De polders grensden aan elkaar en regelmatig werden overeenkomsten gesloten om gezamenlijke zaken te regelen. Het ging daarbij om onderhoud van gemeenschappelijke kaden en het gemeenschappelijke peil. De drie polders hadden oorspronkelijk elk een eigen bemaling, ieder bestaande uit een molen, die met de naam van de polder werd aangeduid.

De oudste van de drie polders, de Kortsteekterpolder, valt buiten de geschiedschrijving van de molenviergang. Deze polder lag in de noordwesthoek van Aarlanderveen, tegen de grens met Alphen en Oudshoorn, die overigens samenviel met de Rijn en de Aar. De molenviergang kwam tot stand op het gebied van de twee andere polders. Zoals de namen van de polders al aangeven, lag

Deze kaart laat goed de toestand zien, waarin Aarlanderveen verkeerde vanaf ongeveer 1725. Aan de oostkant van het dorp lag een grote waterplas. De kaart dateert van 1742 en inmiddels is de ringdijk gereed van de Veen- en Droogmakerij aan de westkant van het dorp (rechts op de kaart). De Kerkvaart loopt nog gewoon door dit turfwinningsgebied heen. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Een oud gebied

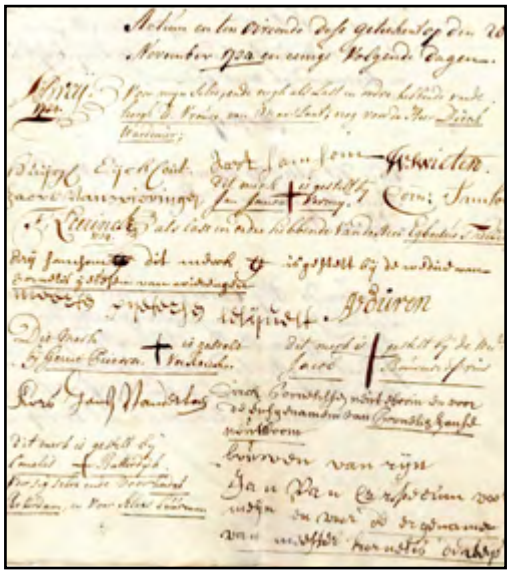

Vanaf 20 november 1734 tekenden de ingelanden van de Zuid- en Noordeinderpolder het verzoek om turf te mogen baggeren. Het verzoek bevat zo'n drie pagina's handtekeningen en de nodige kruisje van de ingelanden die niet konden schrijven. (SARM)

de Noordeinderpolder aan de noordkant van Aarlanderveen. Deze polder was gesticht in 1570 en waterde af op de Aar door middel van de Noordeindermolen, ook wel Galgmolen genoemd, omdat in de nabijheid van de molen, maar net buiten het gebied van Aarlanderveen, de galg van het ambacht Vrijhoeven stond. De molen, een wipmolen, brandde in 1870 af en werd vervangen door het nog steeds bestaande gemaal 'Neptunus', oorspronkelijk gebouwd als stoomgemaal.

De Zuideinderpolder aan de zuidkant van Aarlanderveen was gesticht in 1562 en werd bemalen door de Zuideindermolen, die uitmaalde op de Rijn. De molen stond vlak bij het dorp Zwammerdam en bij de plundering van dat dorp door de Franse troepen in 1672 werd ook de Zuideindermolen door de plunderaars in brand gestoken. De herbouwde molen was oorspronkelijk gebouwd als binnenkruier en had daardoor een breder uiterlijk dan de andere molens in de regio. Aan dat uiterlijk dankt de molen zijn bijnaam van Dikke Molen.

De twee polders werden van elkaar gescheiden door de Kerkvaart, die de verbinding vormde tussen de Rijn en het dorpscentrum. In 1666 werden beide polders gecombineerd. Het op 2 maart van dat jaar gesloten contract leidde tot het ontstaan van de Zuid- en Noordeinderpolder. Deze nieuw ontstane polder werd bemalen door de twee bestaande molens.

Voortgaande turfwinning

De polders mochten vanaf hun stichting in de zestiende eeuw dan wel beschermd zijn door de dijken en bemalen worden door molens, het betekende niet dat de Aarlanderveners weer overschakelden op landbouw en veeteelt. Met turf was intussen meer te verdienen, zeker omdat het door de uitvinding van de baggerbeugel vanaf ongeveer 1530 mogelijk werd om de turf ook onder water weg te baggeren. Moest de turfsteker in de vijftiende eeuw stoppen, als hij het grondwaterpeil bereikte, voor de turfbaggeraar

Een oud gebied

in de zestiende eeuw betekende het bereiken van het grondwaterpeil juist het begin van zijn arbeid. De turf werd tot zo'n drie meter onder de waterspiegel weggebaggerd.

Het waren de landerijen aan de oostkant van het dorp, die vanaf de zestiende eeuw door het turfbaggeren langzamerhand werden omgezet in water. Dat de Aarlanderveners kozen voor het turfbaggeren aan de oostkant van hun dorp is te verklaren door de kwaliteit van de turf, die daar werd gebaggerd. Het veengebied lag daar wat verder weg van de Rijn en van de veenriviertjes Aar, en Meije. In de nabijheid van riviertjes was het veen vaak verontreinigd door klei, dat door de riviertjes werd afgezet als ze buiten hun oevers traden. Daardoor werd de verbrandingswaarde van de turf lager, waardoor de prijs daalde. De beste prijs ontvingen de veenlieden alleen voor de beste turf, die lag aan de oostkant en daar werd dus het eerst gebaggerd ! De turfwinning ging in de zeventiende eeuw zo snel dat er aan de oostkant van het dorp Aarlanderveen halverwege de achttiende eeuw de "Aarlanderveense plas" was ontstaan.

Molen nr. 2 in de periode tussen 1940-1945 (collectie P. van den Bosch).

Het turfbaggeren aan de oostkant van het dorp liep vanaf ongeveer 1715 terug. Het slijk, dat uit de plas werd opgebaggerd raakte op. Alle weilanden in het oostelijk deel van de Noordeinderpolder en die in het oostelijk deel van de Zuideinderpolder waren opgestookt in de schoorstenen van de burgers van de steden, met name Amsterdam en Haarlem. De Aarlanderveense veenlieden hadden er goed aan verdiend, maar niet alleen zij. Het gold ook voor de veenlieden van de dorpen Ter Aar, Vrijhoeven, Zevenhoven, Nieuwveen, Nieuwkoop en Schoot. Maar, de dorpen hadden ook allemaal te maken met verdwenen weiland en de aanwezigheid van een waterplas. Vrijhoeven had zijn halve grondgebied aan het water moeten afstaan en het dorp Schoot was zelfs helemaal van de kaart verdwenen. Door het doorbreken van kaden tussen de verschillende waterplassen, was vanaf ongeveer 1735 in het gebied tussen deze dorpen, aan de oostkant van Aarlanderveen,

Een oud gebied

een binnenzee ontstaan met een oppervlakte van ongeveer 4.950 morgen, oftewel 4.200 hectare.

Aarlanderveen in 1734, de armoede slaat toe

De aanwezigheid van de uitgeveende waterplas was in de eerste plaats een waterstaatkundig probleem. De plas vormde een gevaar voor de omringende dorpen. Het dorp Schoot was als eerste verdwenen, maar door de enorme oppervlakte van de waterplas stuwde het water bij storm hoop op. Zo hoog, dat bij noordoosten wind de huiserven in Aarlanderveen onder water stonden en bij zuidwesten wind de huiserven van Nieuwveen. Jaar na jaar moesten tegen hoge kosten herstelwerkzaamheden plaatsvinden van dijken, kaden en beschoeiingen. De enige goede oplossing zou het bedijken en droogmalen van de plas zijn, maar dat ging de mogelijkheid van de dorpen te boven. Pas vanaf 1799 werd met de plas begonnen met als resultaat dat in 1809 de eerste percelen land publiek konden worden verkocht.

Molen nr. 1 (collectie P. van den Bosch).

Naast het waterstaatkundige probleem, was er een economisch probleem. Toen aan de oostkant van het dorp nog vee werd geweid en graan werd verbouwd was er werk. Toen er later turf werd gebaggerd, was er ook werk. De boerenarbeiders konden turfarbeiders worden en werden daardoor nog beter betaald ook. Maar met het verschepen van de laatste turf, was ook de werkgelegenheid verdwenen. Veenlieden en veenarbeiders trokken weg naar de veenderijen in Schieland en Delfland. Anderen vervielen tot armoede. De bestuurders hadden dat uiteraard zien aankomen. Ze hebben ongetwijfeld gezocht naar oplossingen, want werkloosheid betekende armoede, met hoge kosten voor de armenkassen. Armoede betekende ook het wegtrekken van de bevolking, met mindere inkomsten voor bijvoorbeeld middenstanders. Een negatieve economische spiraal zou het gevolg zijn. Er was een mogelijk oplossing; het voortzetten van de turfwinning, maar nu aan de westkant van het dorp. <<

2 Een nieuwe veen- en droogmakerij

Toen schout en ambachtsbestuurders van Aarlanderveen op 5 maart 1735 van het Hoogheemraadschap van Rijnland toestemming kregen om aan de westzijde van het dorp turf te gaan baggeren, was daar al een lange periode van voorbereiding aan voorafgegaan. In de zestiende en zeventiende eeuw kon de eigenaar van een perceel weiland, na toestemming te hebben gekregen van het Hoogheemraadschap, zijn perceel eenvoudigweg uitvenen, met alle waterstaatkundige problemen van dien. Na 1680 verleende het Hoogheemraadschap die vergunningen, de zogenaamde verveningsconsenten, niet meer. Vanaf dat jaar werden slechts verveningsconsenten afgegeven, die betrekking hadden op een aaneengesloten gebied. Alle eigenaren in dat gebied moesten binnen een bepaalde tijd hun percelen hebben uitgeveend en waren bovendien verantwoordelijk voor de droogmaking van de waterplas, die door het uitvenen was ontstaan. Toen in de jaren dertig het idee ontstond om aan de westkant van het dorp turf te gaan baggeren moesten alle eigenaren van land in dat gebied daarmee akkoord gaan, of besluiten hun land te verkopen. Er zullen door de Aarlanderveense bestuurders dan ook de nodige gesprekken zijn gevoerd met de grondeigenaren. Bovendien werden door de Aarlanderveense bestuurders bezoeken gebracht in Den Haag en in Leiden om invloedrijke bestuurders voor het plan te winnen. Wij zouden het nu smeergeld noemen, maar in de achttiende eeuw was het gebruikelijk dat aan personen, die zaken konden bevorderen, een geldbedrag te schenken. Het was een algemeen geaccepteerd verschijnsel en eigenlijk onderdeel van hun inkomen. De bedragen staan dan ook gewoon vermeld in de rekeningen van ontvangsten en uitgaven

Zo omstreeks 1733 zullen de plannen voor de turfwinning vaste vorm hebben gekregen. Het is typerend dat Jan Breij, schout en secretaris van het ambacht, door de Amsterdamse koopman Marten Vorck percelen land in het toekomstige turfwinningsgebied liet kopen, die hij later zelf overnam. Waren de plannen voor de vervening toen bijna rond ? Wilde Breij meeprofiteren en wilde hij

Op deze kaart van omstreeks 1730 is goed te zien hoe het gebied van de nieuwe veenderij oorspronkelijk deel uitmaakte van de Zuid- en Noordeinderpolder. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Een nieuwe veen- en droogmakerij

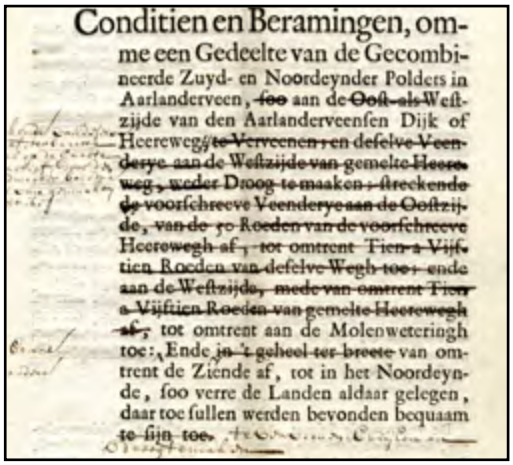

Conditien en Beramingen, omme een Gedeelte van de Gecombineerde Zuyd- en Noordeynder Polders in Aarlanderveen, ~~soo~~ aan de ~~Oost- als~~ Weſtzijde van den Aarlanderveenſen Dijk of Heereweg, ~~te Verveenen, en defelve Veenderye aan de Weſtzijde van gemelte Heereweg, weder Droog te maaken, ſtreckende de voorſchreeve Veenderye aan de Ooſtzijde, van de 50 Roeden van de voorſchreeve Heerewegh af, tot omtrent Tien a Vijftien Roeden van defelve Wegh toe, ende aan de Weſtzijde, mede van omtrent Tien a Vijftien Roeden van gemelte Heerewegh af,~~ tot omtrent aan de Molenweteringh toe: Ende ~~in 't geheel ter breete~~ van omtrent de Ziende af, tot in het Noordeynde, ſoo verre de Landen aldaar gelegen, daar toe ſullen werden bevonden bequaam ~~te ſijn toe.~~

De gedrukte 'Conditien en Beramingen' voor het vervenen bevatten de nodige aanpassingen voordat iedereen, inclusief het Hoogheemraadschap, tevreden was met de voorstellen. (SARM)

prijsopdrijving voorkomen door anoniem grond te kopen ? Zekerheid hierover ontbreekt. Wel is duidelijk dat de aanvraag van het consent uiteindelijk breed werd ondersteund door de grondeigenaren van het te vervenen gebied. Het verzoekschrift aan Rijnland, waarin toestemming werd gevraagd om het gebied te vervenen, werd niet alleen ondertekend door de poldermeesters, maar ook door of namens honderd ingelanden van het te vervenen gebied. Een enkele tekende onder voorbehoud. Zo tekende de moeder van Cornelis Pietersz Stichter "… en dat anders niet als voor het landt in het suijdende gelegen", terwijl Tijs Hooijer tekende met de aanduiding "[alleen] voor mijn lant dat veenbaar is". Zij wilden blijkbaar voorkomen dat het land waaruit zij weinig turfopbrengsten verwachtten toch werd weggebaggerd. De meeste ondertekenaren van de aanvraag waren ook inwoners van Aarlanderveen. Een klein aantal, naar schatting vijf of tien, was woonachtig in de omgeving, zoals Nieuwkoop en Zwammerdam. Ook zij gebruikten het land zelf. Slechts een handvol ondertekenaren kan worden aangeduid als grondeigenaren, die het Aarlanderveense bezit als belegging in eigendom hadden. We kunnen noemen de Vrouwe van Maasland, de Amsterdamse koopman Egbertus Theezingh, Jan van Erpecum uit Langeraar en de Nieuwveense predikant Jakob Love. Voor alle ondertekenaren zal hebben gegolden dat zij economisch voordeel in de vervening zagen. Turf bracht nu eenmaal meer op dan veeteelt, zeker in het drassige polderland.
Nadat een aantal concepten voor het verveningsplan was gemaakt, werd in het najaar van 1734 uiteindelijk een definitieve "Conditie ende Beraminge" voor de vervening opgesteld door schout en ambachtsbewaarders. Dat zal ongetwijfeld gebeurd zijn in overleg met de poldermeesters van de Zuid- en Noordeinderpolder, want in die polder lag het te vervenen gebied. Het plan behelsde twee verveningsprojecten. De eerste behelsde het vervenen van een nog resterende strook grond aan de oostkant achter het dorp en het tweede het vervenen van een gedeelte van de polder aan de westkant van het dorp. Dit gedeelte begon op tien tot vijftien roeden (circa 37-55 meter) vanaf de weg (Noordeinde-Dorpsstraat-

Een nieuwe veen- en droogmakerij

Zuideinde) tot nabij de molenwetering (van de Zuid- en Noordeinderpolder).

De turfwinning zou plaatsvinden over het hele gebied vanaf de Ziende tot in het Noordeinde “soo verre de landen aldaar gelegen daar toe zullen werden bevonden bequaam te zijn”. Het plan bestond uit zeventien bepalingen betreffende de uitvoerig van de vervening en werd ter goedkeuring op 20 november 1734 en enige volgende dagen door de ingelanden ondertekend. Daarna werd het door schout, ambachtsbewaarders en poldermeesters ingediend bij het Hoogheemraadschap. Daar werd informatie ingewonnen over de “natuure ende geleegentheidt” van het land en nadat geconstateerd was dat het uit te venen gebied uit “slegt onvruchtbaar” land bestond, stond niet vervening meer in de weg. Het definitieve consent betrof echter alleen het verveningsplan voor de westkant van het dorp. In afwijking van de looptijd van 36 jaar, die de indieners hadden gevraagd, werd de looptijd van het consent vastgesteld op 30 jaar.

De voorwaarden van het consent

Om de uitvoering van de veenderij en de daarbij behorende bepalingen in goede banen te leiden werd voor het consentgebied een afzonderlijk bestuur benoemd. Dat gebeurde voor de eerste maal in 1735. De bestuurders werden aangeduid als de Gecommitteerden tot de Veen- en Droogmakerij. Het college was samengesteld uit twee ambachtsbewaarders, twee molenmeesters van de Zuideinder- en twee van de Noordeinderpolder. Zij moesten toezien op een correcte uitvoering van de vervening en op een juist uitvoering van de bepalingen, die in het consent werden vermeld. In dat consent stonden de werkzaamheden uitgebreid omschreven.

Na het verkrijgen van het consent moesten de aanvragers (de gezamenlijke ingelanden) de toekomstige ringdijk en ringsloot op het land afbakenen en verhoefslagen. Verhoefslagen hield in dat de

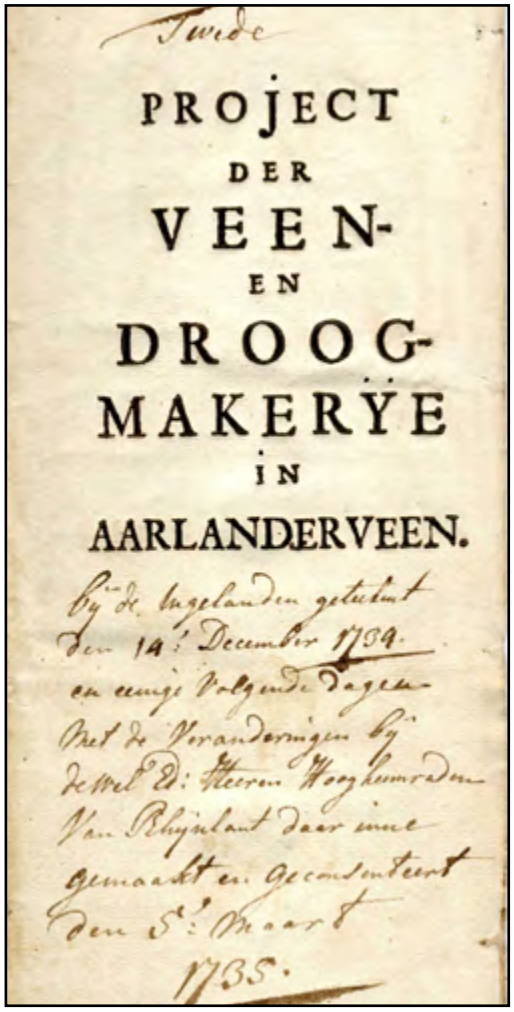
Twede
PROJECT
DER
VEEN-
EN
DROOG-
MAKERYE
IN
AARLANDERVEEN.
By de Ingelanden getekent
den 14 December 1734.
en eenige Volgende Dagen.
Met de Veranderingen by
de Wel Ed: Heeren Hoogheemraden
Van Rhijnland daar inne
gemaakt en Geconsenteert
den 5 Maart
1735.

Uiteindelijk was het ‘tweede’ concept gereed en op grond daarvan werd door het Hoogheemraadschap in maart 1735 het baggeren van turf goedgekeurd. (SARM)

Een nieuwe veen- en droogmakerij

Een van de gevolgen was, dat een ringsloot moest worden aangelegd langs het Zuideinde en achter het dorp Aarlanderveen. Het leverde de nodige bruggen op, zoals hier aan de rechterkant over de ringsloot in het Zuideinde. (collectie A.J.J. van 't Riet)

dijk werd verdeeld in een aantal stukken, de zogenaamde hoefslagen, waarvan het onderhoud werd toegewezen aan de eigenaar van een bepaald perceel land binnen de bedijking. Het consent gaf aan dat er op moest worden gelet dat elke verhoefslaagde het door hem te onderhouden perceel dijk zoveel mogelijk op eigen grond op in de directe nabijheid daarvan zou krijgen. Ook moesten de aanvragers door de landmeter van Rijnland alle landerijen in de toekomstige Veen- en Droogmakerij laten opmeten en van deze opmeting een kaart laten maken. De bekende landmeter Bolstra was in de periode oktober 1737 tot november 1738 en van oktober 1739 tot november 1740 bezig met het opmeten en in kaart brengen van het gebied. In de periode februari 1741 tot februari 1743 mat hij, samen met een "neeff en andere adsistenten" de verhoefslaging uit. Het gezelschap logeerde bij die gelegenheid in het Aarlanderveense Reghthuijs. Nadat alles was opgemeten zette de timmerman Cornelis Ariense van Wieringen de verhoefslaging uit met behulp van nummerpalen. Alles met elkaar kostte het uitmeten en afbakenen de ingelanden zo'n 1.500 gulden. De oppervlakte van het uit te venen gebied werd vastgesteld op 605 morgen, 2 hont, 43 roeden (ruim 500 hectare). In het Zuideinde, het gebied ten zuiden van de Kerkvaart werden 277 percelen land opgemeten en in het Noordeinde, het gebied ten noorden van de Kerkvaart, 78 percelen.

Ook in het Kerkvaartspad (de huidige Kerkvaartsweg) moest een brug worden aangelegd, omdat het pad hier ook door de nieuwe ringsloot werd doorsneden. (collectie A.J.J. van 't Riet)

Bijzondere aandacht was er voor de Kerkvaart met de naastgelegen 'kerkwegh', die dwars door het verveningsgebied liep. De directie van de Veen- en droogmakerij kreeg de opdracht om, na droogmaking, van de veenplas, die zou ontstaan, op dezelfde plaats als de oude een nieuwe Kerkweg aan te leggen.
De dijk, die om het turfwinningsgebied gelegd moest worden, had verschillende breedten. De dijkgedeelten aan de noord- en westkant

Een nieuwe veen- en droogmakerij

Een van de voorwaarden van het consent betrof betaling van het stuivergeld.

Zoals ook nu nog het geval is, moesten de grondeigenaren aan Rijnland een omslag betalen, waaruit onder meer de kosten voor onderhoud en beheer van waterstaatkundige werken konden worden betaald. Het innen van waterschapslasten van uitgeveende percelen land was echter vrijwel onmogelijk. Vaak waren de eigenaren niet bekend of konden ze de lasten niet betalen omdat het perceel niets meer opbracht. Een gedwongen publieke verkoop van het perceel leverde evenmin iets op, omdat er voor uitgeveende percelen water geen belangstelling was.

In 1680 werd daarom het systeem van betaling van stuivergeld ingevoerd. Dit betekende dat voor elke gebaggerde roede turf (ruim 14 vierkante meter turfslijk) een bedrag van een of twee stuivers moest worden betaald. De opbrengst werd door Rijnland belegd en de rente van deze zogenaamde slikfondsen -genoemd naar het 'turfslijk'- werd gebruikt als betaling van de omslag. Het restant van de renteopbrengst werd daarna aan de grondeigenaar uitgekeerd. Pas in de twintigste eeuw werden de slikfondsen opgeheven. Hoewel de fondsen met stuivers bijeen werden gebracht, ging het om enorme bedragen. Alleen al in de Veen- en Droogmakerij aan de westkant van Aarlanderveen werden naar schatting 1,8 miljoen roeden turf gebaggerd.

van het gebied waren slechts drie roeden (circa 11 meter) breed, terwijl die aan de zuid- en oostkant een breedte van zeven roeden (ongeveer 26 meter) kregen. Dat had te maken met de aanwezige waterplassen aan de zuid- en oostkant van het gebied, waardoor het risico van een eventuele doorbraak groter was. Als extra beveiliging moest aan de kant van de Ziende een stuk land onverveend moeten blijven liggen. Het bijzondere was dat de Kerkvaart met het daarlangs liggende Kerkvaartspad, die vanaf de kerk tot aan de Rijn midden door het nieuwe turfwinningsbied liep, voorlopig in stand moest blijven. Aan beide zijden van de Kerkvaart mocht dan ook een strook van drie roeden breed niet worden verveend. In het consent werd de uitvoering van de dijk aan regels onderworpen. Voordat de dijk werd aangelegd, moest het perceel worden uitgeveend tot aan de kleilaag. Pas daarna mocht in de ontstane geul een dijk worden aangelegd.

Molens nr. 1 en 2 foto 1967-1968. (collectie P. van den Bosch)

Een nieuwe veen- en droogmakerij

Op deze manier ontstond een stevig geheel vanaf de kleilaag tot de kruin van de dijk. Voor het bepalen van de juiste hoogte van de kruin werd een peil aan de kerk worden aangebracht. De dijk moest binnen acht jaar na het verlenen van het consent gereed zijn.

Rond de dijk werd een ringsloot gegraven 'omme de gemaakte turff en andere zaken behoorlijck te kunnen aff en aanvoeren'. De ringsloot kreeg een breedte van 25-30 voet en een diepte van 6-7 voet. De eigenaren van de percelen waarop de ringsloot werd gegraven werden schadeloos gesteld. Datzelfde gold voor de twee woningen die voor de ringsloot moesten worden afgebroken. In het Noordeinde ging het om de woning van Dirk Fransz de Jong, die moest worden ingekort of verplaatst en in het Zuideinde de woning en schuur van de weduwe van Jacob Jansz Slintwind. Ze ontvingen elk een bedrag van 130 gulden als schadevergoeding. Naast de afbraak van de twee huizen leidde het graven van de ringsloot tot een andere ingrijpende wijziging in het dorpsbeeld; ongeveer tachtig bomen, waaronder zo'n twintig vruchtbomen en voor de rest in hoofdzaak essen, staande achter het dorp en aan het Zuideinde werden gerooid. <<

Vanuit de kap van molen nr. 3 kleine molen en bedrijfsgebouwen
(collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

3 Veenlieden en arbeiders

Een veenman mocht niet zomaar beginnen met het baggeren van turf uit zijn veenland. Hij moest vooraf aangifte doen van het aantal roeden dat hij van plan was te baggeren. Elk jaar in maart hielden schout en ambachtsbewaarders twee dagen in het Rechthuis zitting, waarbij aangifte gedaan kon worden. Het bij de aangifte aangelegde register, het zogenaamde verveningskohier, kwam na het einde van het baggerseizoen, in augustus, weer op tafel. In die maand hielden schout en ambachtsbewaarders weer zitting om “op te schrijven en aan te tekenen” de roeden turf, die uiteindelijk door de veenlieden waren gebaggerd. Een roede turf was de hoeveelheid opgebaggerd turfslijk met een dikte (in natte toestand) van een voet (ruim 31 centimeter) en met een oppervlakte van een vierkante roede (14,19 vierkante meter). De opbrengst van de stuivergelden was niet, zoals vaak wordt gedacht, bestemd voor de aanleg van de dijk en de andere kosten van droogmaking. Die kosten werden uiteindelijk door de eigenaren van de grond –overigens ook meestal de veenlieden– betaald. De stuivergelden waren, zoals in het vorige hoofdstuk is vermeld, bedoeld als garantie voor betaling van de waterschapslasten. Voor elk uit te venen perceel land werd een zogenaamde stuiverbrief afgegeven. Zo’n stuiverbrief bevatte de vermelding van het perceel land waaruit het turfslijk gebaggerd was en de naam van de grondeigenaar. Op de brief werd elkaar het betaalde stuivergeld bijgeschreven. Jaarlijks volgde dan uitbetaling van de rente, nadat hiervan de omslagen waren afgetrokken.

In de jaren dat het consent werd verleend en Bolstra het gebied in kaart bracht, maar ook gedurende de tijd dat de veenlieden en baggeraars hun werkzaamheden uitvoerden, werd het turfwinningsgebied aangeduid met de naam ‘Veen- en Droogmakerij aan de Westzijde te Aarlanderveen’ Het bestuur werd gevormde door de Gecommitteerden tot de Veen- en Droogmakerij. Pas nadat de waterplas was drooggemalen ontstond de huidige ‘Drooggemaakte Polder aan de Westzijde te Aarlanderveen’ en werd een polderbestuur gevormd.

Het steken van de inmiddels ingedroogde turf. De turfmeter met een roedestok met een lengte van één roede (3,767 meter) meet de oppervlakte van de gebaggerde turf op. Op de achtergrond ligt de turfeiker, voor vervoer van de turf naar de klanten in de stad. (SARM)

Veenlieden en arbeiders

Uit de verveningskohieren blijkt dat al meteen in 1735 werd begonnen met het baggeren van turf, zij het nog op kleine schaal. Slechts zestien veenlieden waren in dat jaar goed voor 577 roeden turf, afkomstig uit 17 percelen veenland. Ook waren er nog twee veenlieden, die samen 35 roeden turf aangaven, die gebaggerd waren uit de te maken ringsloot.

Het zwaarste werk bij de turfwinning bestond uit het ophalen van het veenslijk met de baggerbeugel en het bewerken van de veenkluiten met de klauw. (SARM)

Pas vanaf 1741 steeg het aantal percelen waaruit geveend werd. In tegenstelling tot het 'gelukkig succes', dat de verveners hadden gehoopt te ondervinden, viel de Aarlanderveense veenderij toch tegen. In 1752 werd geconstateerd dat de voortgang van het project stagneerde. De oorzaak hiervan werd toegeschreven aan zowel de 'nadeelige omstandigheeden van tijd' als ''t slegt evenement der ….veenderijen selve'. Hierdoor waren twee problemen ontstaan. Door de trage voortgang van de vervening was de ringdijk, die volgens het consent in 1750 gereed had moeten zijn, nog steeds niet voltooid. Het tweede probleem was veel groter. Een tweede, veel groter probleem, bleek de looptijd van het consent. Op het moment dat de traagheid van het project werd geconstateerd was nog geen twintigste deel van de landerijen verveend, terwijl de looptijd van het consent al meer dan de helft voorbij was. De veenlieden zagen geen kans om in de resterende dertien jaar zoveel winst te behalen dat de droogmaking financieel gezien viel te realiseren. Het vasthouden aan de oorspronkelijke looptijd van dertig jaar zou leiden tot, zoals de veenlieden zelf stelden, 'ruïne van de veenderij'. In een rekest aan het Hoogheemraadschap verzocht de directie van de veenderij dan ook om verlenging van de looptijd van het consent met twintig jaar. Het Hoogheemraadschap stuurde de landmeter Bolstra voor een inspectie van de situatie in Aarlanderveen. Op 12 en 13 april 1753 bekeek hij de dijk en constateerde hij dat hiervan inmiddels een vijfde deel gereed was. Daarna berekende hij de totale oppervlakte van de inmiddels verveende percelen. Hij telde de geveende roeden van 1735-1752 bij elkaar op . Dit totaal van ruim 312.000 roeden turfslijk nam hij als uitgangspunt voor zijn berekening. Hij stelde dat er '10 roeden

Veenlieden en arbeiders

turff of slick uijt 1 roede land' kwam, waardoor er inmiddels 52 morgen verveend land zou moeten zijn (een morgen land telt 600 vierkant roeden). De oppervlakte van het consentgebied bedroeg ruim 605 morgen, zodat pas 1/12 deel was verveend. De berekening had hij op 18 en 19 april nog eens 'met het oog' nagezien en daarbij vastgesteld dat de theorie met de praktijk overeenkwam. Het Hoogheemraadschap besloot de looptijd van het consent met twintig jaar te verlengen. Het leidde niet direct tot een stijging van de turfproductie, de veenlieden hadden slechts wat tijd gewonnen. Pas vanaf 1755 steeg de turfproductie langzaam tot 1763. In die jaren werden gemiddeld ongeveer 39.000 roeden turf gebaggerd. In 1764 trad er een plotselinge stijging op van bijna 59.000 roeden in dat jaar tot ruim 67.000 in 1766, welk jaar als een topjaar geldt. Daarna zette een gelijkmatige daling in, die te maken had met het langzamerhand leeg raken van het turfwinningsgebied.

Veenlieden

Nadat het consent was verleend, mocht iedere grondeigenaar in zijn eigen perceel turf baggeren. Dat gebeurde dan ook, maar ieder deed dat op zijn eigen manier. De weduwe van Jan Ariezn. Van Wieringen veende in 1744 uit haar eigen perceel veertien roeden turf, waarschijnlijk haar voorraad 'huisbrand', de hoeveelheid die zij dat jaar nodig had voor eigen gebruik. En zo waren er meer, meestal eigenaren van een klein perceeltje, die in hoofdzaak voor eigen gebruik baggerden. De meeste grondeigenaren baggerden de turf voor de handel. Zo verkocht Kors Jansz van der Pijl in 1766 voor meer dan 4.000 gulden turf, maar hij bleef ook gewoon boer, want op het aangrenzende land liepen zijn koeien. Datzelfde deed zijn schoonvader, Arij Maartensz Stigter. Arij had 86 melkkoeien, 4 paarden, 20 schapen en 31 varkens, maar hij handelde ook in turf.

De bovenmolen in 1956. (collectie P. van den Bosch)

Naast de kleine grondeigenaren en de boeren was er een andere groep, die zich op de turfwinning stortte. Het waren de Aarlanderveense middenstanders. Onder de personen, die aangifte deden

Veenlieden en arbeiders

Het zomerhuis van molen nr. 2 met op de achtergrond molen nr. 1 (collectie P. van den Bosch)

van vervening vinden we Egbert Verduijn, van beroep chirurgijn, Jan Breij, secretaris van het ambacht, en Cornelis Stigter, van beroep 'verwer en glazenmaker'. Stigter had bij zijn overlijden in 1782 voor meer dan 3.000 gulden aan vorderingen wegens geleverde turf uitstaan.
Tenslotte werd de turfwinning uitgeoefend door personen van wie dat het echte beroep was; de veenlieden. Maar binnen de beroepsgroep waren er verschillen. Jan Groeneveld was veenman, maar had geen land in eigendom. Hij huurde dit van de Aarlanderveense grondeigenaar Bartholomeus Pierard. Voor veenlieden, die op een kleinschalige manier werkten was de onderneming echter vol risico's. Het veengebied aan de westkant van Aarlanderveen bevatte nogal wat percelen veenland waarvan de opbrengsten tegenvielen omdat de ondergrond teveel klei bevatte. De aankoop van een dergelijk perceel leidde per definitie tot de financiële ondergang van de veenman. Dat ondervond bijvoorbeeld Jan van der Poel. Hoewel de turfprijzen goed waren, ging het bedrijfje van Jan ten onder. Jan vertrok in het voorjaar van 1782 naar elders met achterlating van zijn hele bezit. De Aarlanderveense gerechtsbode Jacobus van IJzendijk maakte een inventaris van de achtergelaten bezittingen. Het vertrek van de veenlieden, die een klein bedrijfje hadden kwam regelmatig voor.

Om het risico van de aankoop van een slecht perceel te verminderen, moest een veenman meerdere percelen kopen. Het risico werd dan gespreid. Maar daarvoor was wel kapitaal nodig en veel Aarlanderveense boeren beschikten niet over voldoende middelen. In de Aarlanderveense veenderij zijn maar enkele 'grote' veenlieden werkzaam geweest, die bovendien van elders kwamen of een ander beroep hadden en de turfwinning als belegging zagen; Marten Vorck, koopman in Amsterdam; Maarten Zuijdervaart, die ook een timmermanszaak had; Dirk Kagenaar, die ook eigenaar was van 'het Oude Rechthuis'; en leden van de familie Van Leeuwen, die weliswaar in Aarlanderveen woonden, maar oorspronkelijk uit Zevenhuizen kwamen. Met name de leden van deze familie zijn

Veenlieden en arbeiders

niet alleen actief geweest in de turfwinning, maar hebben zich ook verdienstelijk gemaakt in de totstandkoming van de drooggemaakt polder. Het spreiden van risico gebeurde ook door het werken in zogenaamde compagnieschappen. Daarbij werd één perceel veenland gekocht door een aantal veenlieden.

De turfarbeiders

Met de term veenlieden worden de eigenaren van de grond, de ondernemers aangeduid. Het werk werd echter verricht door de veenarbeiders, die werden aangeduid als baggerlieden, knechts, turftreders, turfstikkers en turfmakers. Er zijn grote aantallen veenarbeiders werkzaam geweest in de veenderij aan de westkant van het dorp. Vooral tussen ongeveer 1760 en 1780, de jaren van de hoge productie, waren er honderden aan het werk. In de topjaren van de veenderij moeten er dagelijks minstens 250 arbeiders aan het werk zijn geweest. De arbeiders kwamen toen niet alleen uit het dorp, maar ook uit de dorpen in de omtrek en zelfs uit de vorstendommen die nu onderdeel van Duitsland zijn, de zogenaamde 'bovenlanders' of 'turfmoffen'. De lonen van de arbeiders lagen toen hoog. Een turfbaggeraar verdiende 30 stuivers per dag en dat was ruim boven het gemiddelde loon van de boerenarbeider in die tijd.

Het hoge aantal turfarbeiders liep na het baggerseizoen snel terug. Natuurlijk waren arbeiders nodig voor de verscheping van de turf, die naar elders verkocht werd. Toch bleef het aantal benodigde arbeidskrachten hiervoor beperkt. In de steden waarheen de turf uit Aarlanderveen werd verkocht, met name Amsterdam en Haarlem, was het uitladen van de turf in handen van de turfdragers. De meeste turfarbeiders zochten buiten het seizoen dan ook elders werk. Na de droogmaking veranderde de situatie natuurlijk. Op de nieuwe boerderijen waren arbeidskrachten uiteraard hard nodig. Het leidde wel tot een ander soort arbeider. De seizoensarbeider, die kwam in het voorjaar en vertrok in het najaar, werd vervangen door een min of meer vaste relatie tussen de boer en de arbeider. <<

Molen nr. 1 na de asbreuk in februari 1970. (collectie P. van den Bosch)

Bovenmolen nr. 3 voor 1935. (collectie P. van den Bosch)

4 Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

In 1780, dus al enkele jaren voordat in 1785 het (verlengde) consent zou aflopen, kwam de komende droogmaking van de inmiddels ontstane waterplas ter sprake in vergaderingen van de directie van de Veen- en Droogmakerij. Men wist op dat moment nog niet precies op welke manier de bemaling van de plas zou worden uitgevoerd, maar wel begreep de directie dat, voordat men kon beginnen met droogmaken, eerst twee problemen moesten worden opgelost. In de eerst plaats de nog steeds in gebruik zijnde Kerkvaart die nu midden door de veenplas liep en daarvan werd gescheiden door twee stroken onverveende grond. Volgens het consent zou de Kerkvaart met de 'kerkwegh' na het voltooien van de droogmaking verdwijnen. De directie van de Veen- en Droogmakerij kreeg daarom in het consent de opdracht om in de toekomstige drooggemaakte polder op dezelfde plaats als de oude een nieuwe Kerkweg aan te leggen. De Kerkvaart, die vanaf de droogmaking nog slechts door de Zuid- en Noordeinderpolder zou lopen vanaf de Rijn tot aan de ringdijk van de droogmakerij, verviel.

Het in 1784 opgestelde bemalingsplan voorzag in twee mogelijkheden van molenbouw; twee vijzelmolens die direct op de Rijn zouden uitmalen (op de kaart nr. 2), of twee schepradmolens die dat via de molenvliet van de bestaande Zuideindermolen zouden doen (op de kaart nr. 1). Op de kaart is ook de loop van de Kerkvaart van de Rijn tot de kerk nog te zien. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

De functie van de Kerkvaart zou worden overgenomen door de noordelijke ringsloot van de bedijking waardoor de scheepvaart via de sluis bij de Galgmolen het Aarkanaal kon bereiken.

Maar, toen de droogmaking naderde wilde het ambachtsbestuur de Kerkvaart eigenlijk behouden, omdat het voor de dorpelingen de kortste mogelijkheid was om per schip de Rijn te bereiken. Bovendien zou bij het verloren gaan van de Kerkvaart de korenmolen die daar stond, nog slechts per wagen en niet meer per schip bereikbaar zijn. Aangezien de meeste boeren wel een schuit hadden, maar lang niet altijd een wagen, was dit lastig.

De 'Kooiwoning' aan de Achtermiddenweg was de eerste boerderij die in de drooggemaakte polder werd gebouwd. De woning is inmiddels zo'n 200 jaar oud. (collectie A.J.J. van 't Riet)

Die korenmolen zelf was het tweede probleem, waarmee de directie worstelde. Na het verdwijnen van de Kerkvaart zou de korenmolen natuurlijk in eerste instantie gewoon kunnen blijven staan na de droogmaking, maar dan wel op een drie meter hoge belt in de polder. Al snel echter zouden de fundamenten van de molen en het molenaarshuis door het 'crimpen' van het veen scheuren en verzakken. Nieuwbouw zou nodig zijn met alle kosten van dien. Een oplossing zou zijn om de Kerkvaart dus maar in stand te houden om op die manier het waterpeil rond de korenmolen hoog te houden, waardoor de fundering in stand zou blijven. De landmeter Klaas Vis kreeg opdracht om een plan te bedenken om de vaart na droogmaking van de polder 'op zijn water' te houden. Op 25 en 26 maart 1780 kwam Vis naar Aarlanderveen om de situatie te bekijken en een maand later leverde hij zijn rapport in, voorzien van twee fraai getekende opmetingen. Hij bedacht de volgende oplossing; de kaden noord en zuid van de vaart zouden moeten worden verstevigd en op de plaatsen waar de vaart de ringdijk zou kruisen, moesten sluisdeu-

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

ren worden geplaatst, die bij een eventuele doorbraak zouden kunnen worden gesloten, zodat de schade beperkt zou blijven. Omdat de Kerkvaart door de plas liep en, na droogmaken, midden door de nieuwe polder, moesten er dan wel twee bemalingssystemen worden gebouwd. Eventueel kon men onder de Kerkvaart twee duikers aanleggen waardoor de beide polderdelen met elkaar zouden worden verbonden, zodat één bemalingssysteem voldoende was. Maar ten aanzien van de bemaling waren er nog geen plannen ontwikkeld, zodat nog niet tussen beide mogelijkheden gekozen hoefde te worden. Het plan zag er mooi uit, maar uiteindelijk bleken de kosten van een dergelijke operatie, die door Vis werden begroot op 12.000 gulden, veel te hoog. Het plan werd niet uitgevoerd en daarmee was het lot van de Kerkvaart en dus ook het lot van de korenmolen bezegeld.

De oudste afbeelding van de droogmakerij. De polder is al droog, het nieuwe kerkpad al in gebruik, maar toch zijn turftreders nog volop aan het werk. Op de achtergrond is de nieuw gebouwde korenmolen aan het Noordeinde zichtbaar. (SARM)

De directie van de Veen- en Droogmakerij en de korenmolenaar Boudewijn van Harmelen sloten in april 1781 een overeenkomst . De molenaarswoning zou worden afgebroken en de korenmolen verplaatst. Van Harmelen ontving daarvoor een schadeloosstelling van 2.500 gulden, die in twee termijnen, mei 1782 en mei 1783, aan hem werden betaald. Van Harmelen kocht in januari 1782 een perceeltje land in het Noordeinde waarop de nieuwe molen verrees.

Het bemalingsplan en de molenbouw

Voordat men met de feitelijke bemaling van de plas kon beginnen, moest de directie van de Veen- en Droogmakerij zich buigen over de vraag op welke manier de waterplas zou kunnen plaatsvinden. Er waren twee mogelijkheden. In de eerste plaats door gebruik te maken van de bemaling van de Zuid- en Noordeinderpolder. Twee

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

Aarlanderveen in 1789 met de waterplas aan de oostkant en de droogmakerij met de nieuw gebouwde drie molens aan de westkant. (SARM)

te bouwen molens zouden in twee stappen uitmalen op de molenwetering van de Zuideindermolen, die daardoor de bovenmolen van een driegang zou worden. De tweede mogelijkheid was het maken van een aparte bemaling, waarbij de twee te bouwen vijzelmolens hun water zouden opvoeren naar een nieuw aan te leggen boezem met kaden, waardoor het water in de Rijn zou uitmonden.
Het eerste plan kon niet worden uitgevoerd omdat de ingelanden van de Zuid- en Noordeinderpolder niets voor het eerste plan voelden. Zij waren van mening dat de nieuwe polder een eigen bemaling moest hebben. Ook het tweede plan werd niet uitgevoerd. Uiteindelijk werd besloten dat de Veen- en Droogmakerij drie scheprad-molens zou laten bouwen die door de Zuid- en Noordeinderpolder zelfstandig zouden uitmalen op de Oude Rijn.

Nadat hoogheemraden op 3 januari 1785 een 'Reglement van uitmaling' hadden vastgesteld, werd de droogmaking van de polder voortvarend ter hand genomen. In juni van hetzelfde jaar werden enkele percelen land aangekocht voor de aanleg van de molenboezems en de bouw van de bovenmolen. In november volgde de aankoop van de grond voor de middelmolen en de ondermolen en hun boezems en in dezelfde maand werd de bouw van de eerste twee molens aanbesteed. De voor de aanbesteding benodigde tekeningen en bestekken waren vervaardigd door de molenmakers Risoris van der Kooij en Willem Stigter, van wie de laatste een timmermanzaak en molenmakerij in het Zuideinde in Aarlanderveen had. Waarschijnlijk was de timmerman Pieter Schoonhoven als adviseur bij de molenbouw betrokken. Hij ontving betaling voor 'daggeld en advis wegens het plaatsen van de molens'. De eerste molen, de zogenaamde bovenmolen nr. 3, werd gebouwd door de molenmaker Gerrit van Eijk uit Korteraar voor 9.150 gulden, terwijl het metselwerk door Leendert van der Starre uit Zevenhuizen werd uitgevoerd. Die leverde ook het metselwerk voor de tweede molen, middelmolen nr. 2, terwijl voor die molen het molenmakerswerk werd verricht door Dirk Spruijtenburg uit Oude Wetering voor het bedrag van 9.500 gulden. Een paar maanden later, in maart 1786, werd de bouw van

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

de derde molen, ondermolen nr. 1, aanbesteed. Ook voor deze molen leverde Leendert van der Starre het metselwerk, nu voor 2.295 gulden. Het molenmakerswerk werd uitgevoerd door Arij van der Straaten uit Boskoop en Willem van der Star uit Nieuwerbrug voor 10.795 gulden.

Bij de restauratie in 1956 van molen nr. 2 kwam een verweerde 'eerste steen' tevoorschijn met de tekst:

17 6/19 86 de eerste steen geleijt door Joannes van der Lee

Joannes van der Lee was de zoon van de secretaris van Aarlanderveen, Cornelis van der Lee. Joannes was geboren in januari 1780 en bij het leggen van de eerste steen dus zes jaar oud. Hij overleed in februari 1805 op 25-jarige leeftijd.

De bouw van de molens verliep niet naar tevredenheid van de directie van de veen- en droogmakerij. Bij alle molens werd de opleverdatum overschreden. Uit de polderrekening blijkt dan ook dat zowel Van Eijk als Spruijtenburg, Van der Straaten en Van der Starre werden gekort op hun aanneemsommen met respectievelijk 648 gulden voor de bovenmolen, 912 gulden voor de middenmolen en 92 gulden voor de ondermolen. Uiteindelijk werd op 25 maart 1787 door de bovenmolen begonnen met de bemaling van de waterplas, op 1 mei gevolgd door de middenmolen. Al in juni van hetzelfde jaar werd het graven van de tochtsloten en molensloten aanbesteed die voor de wateraanvoer naar de molens moesten zorgen. Men had haast, want het bestek eiste van de aannemers dat ze dadelijk na de dag van aanbesteding 'met een genoegzaam getal van manschappen, aan het werk zouden beginnen. Overigens mocht het baggeren van de molensloten alleen gebeuren als de molens stilstonden, anders zou het gevaar bestaan dat de

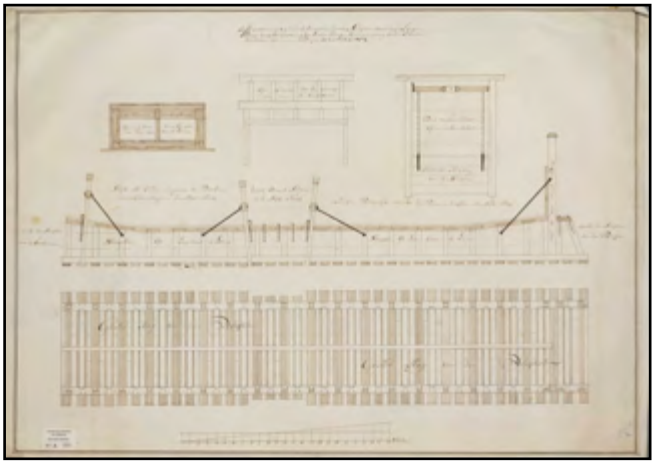

Ontwerptekening voor de duiker, die onder de Rijndijk, de huidige Kortsteekterweg werd aangelegd. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

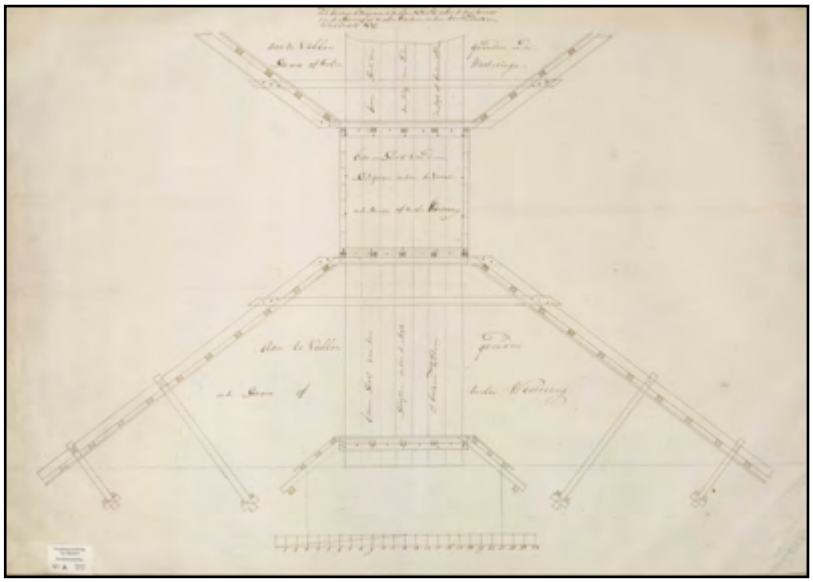

De bemaling van de molenviergang kruiste de molenwetering van de Zuideinderpolder. Daarvoor moest een duiker worden aangelegd, waardoor de boezem tussen de molens 2 en 3 (toen aangeduid als de molens 1 en 2) onder de dwarswetering door ging. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

molens bagger zouden gaan malen. Het graafwerk werd in diverse percelen aanbesteeed en aangenomen door een achttal aannemers van wie een aantal van elders kwam.

De werkzaamheden om de drooggekomen grond geschikt te maken voor gebruik volgden elkaar in snel tempo op. Nadat in de zomer van 1787 het graafwerk voor de tochten en molensloten was begonnen, werd in januari 1788 het 'schieten en graven' van de poldersloten en greppels aanbesteed. Het aanbesteden gebeurde in acht percelen en werd ook door acht personen aangenomen. Ze moesten op 15 maart 1788 klaar zijn, wat betekent dat het hele polderoppervlakte in ongeveer twee maanden voorzien was van poldersloten en greppels, die met de hand waren gegraven in de winterperiode ! In mei 1789 het afwerken en verhogen van de Middelweg -de huidige Achtermiddenweg- aanbesteed en in de zomer van 1789 werd het oude kerkpad aan de zuidkant van de Kerkvaart eigendom van de veen- en droogmakerij, die het vervolgens liet afgegraven. Er werd een nieuw kerkpad aangelegd waardoor de dorpelingen de oude verbinding tussen de kerk en de Rijn terug kregen, zij het dat ze deze verbinding nu niet meer per boot, maar alleen nog slopend of te paard konden gebruiken.

Tijdens het droogmalen bleek dat de polder onregelmatig was uitgebaggerd. Al snel na het starten van de bemaling kwamen sommige percelen land boven water. De eigenaren maakten onmiddellijk gebruik van de mogelijkheid deze percelen in te zaaien en in het voorjaar en de zomer van 1788 konden de eerste gewassen worden

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

geoogst. In juni vond de verkoop plaats van enige partijen te velde staand zaadgewas. Niet alleen de opbrengst van 1 ½ morgen land van het ambachtsbestuur kwam in de verkoop, ook een aantal particulieren liet hun gewassen veilen. Ook kon enig haver en gerst worden verkocht dat op de dijken en langs het kerkpad was verbouwd. Daarmee waren de veenlieden van beroep veranderd; ze waren landbouwer geworden. Een jaar later kon, behalve grasgewas, ook enig haver, gerst en rogge in de verkoop. De droogmakerij leverde in die tijd niet alleen graan, maar ook nog turf.

In het najaar van 1789 waren de landerijen in het grootste deel van de polder droog en door de aanleg van de Middelweg ook goed bereikbaar geworden. Het drooggekomen gedeelte werd opnieuw opgemeten. De oppervlakte van elk perceel werd vergeleken met de oppervlakte zoals die in de jaren rond 1739 was vastgesteld door Bolstra voordat de vervening startte. In principe kreeg elke veenman zijn eigen perceel terug en werden verschillen in oppervlakte verrekend tegen 108 gulden per morgen. De gehele oppervlakte van de nieuwe polder, dus het gedeelte binnen de ringdijk met de 'binnen-afwaterende dijkgronden' was al in 1786 door de landmeters Bolstra en Vis vastgesteld op 570 morgen 3 hond 38 ½ roede. (ongeveer 485 hectare)

Landbouw en voortgaande turfwinning

Maar, naast het drooggemaakte landbouwgebied, bleef een gedeelte van de polder na 1789 nog geruime tijd onder water staan. Toen schout en ambachtsbewaarders van Aarlanderveen in augustus 1784 hun plannen voor uitmaling indienden bij het Hoogheemraadschap, vroegen zij gelijk aandacht voor het probleem van de 'irregulierheijd' in de diepte van vervening. In een gebied aangeduid met de naam 'de 160 morgen' waren de ondiepten zo'n vijf voet terwijl de diepste gedeelten tien tot twaalf voet diep waren. Juist in dit gebied lagen de diepteverschillen dicht bij elkaar. Schout en ambachtsbewaarders stelden voor om juist in dit gebied door te mogen gaan met baggeren, omdat het later droogkomende land er beter

De restanten van molen nr. 1 op de ochtend na de brand van 1924. (collectie A.J.J. van 't Riet)

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

Molen nr. 1 voor 1935. (collectie P. van den Bosch)

en vruchtbaarder door zou worden. Naar verwachten zou men nog twaalf jaar nodig hebben om het gebied op gelijke diepte te krijgen. Hoogheemraden besloten in het reglement van uitmaling van januari 1785 dat de vervening in de 160 morgen nog negen jaar mocht worden voortgezet tot eind 1794. Het betekende wel dat daarna een vierde molen moest worden gebouwd om ook dit lager liggende gebied te kunnen bemalen. Om de molen te kunnen financieren moesten de veenlieden voor elke gebaggerde roede turf, naast de gewone stuivergelden, in het land ten zuiden van de Kerkvaart nog twee stuivers betalen. Het land ten noorden van de Kerkvaart moest drie stuivers per gebaggerde roede voor dit doel worden betaald. De termijn van negen jaar werd niet gehaald en in april 1792 verzocht de directie van de veen- en droogmakerij om verlenging van deze termijn met nog zes jaar tot het einde van het jaar 1800. De aanvragers stuurden een berekening mee voor het Hoogheemraadschap. Berekend was dat in het gebied in de resterende drie jaar van de verlenging (april 1792-eind 1794) nog tijd was om 70.000 roeden te kunnen baggeren. Deskundigen hadden echter vastgesteld dat het gebied nog zo'n 250.000 roeden turf bevatte. Er zouden dus 180.000 roeden turf ongebruikt blijven als het consent zou aflopen eind 1794. Dit zou de veen- en droogmakerij 20.000 gulden kosten wegens het gemis van de twee en drie stuivers voor de bouw van de vierde molen. Het Hoogheemraadschap was blijkbaar gevoelig voor dit argument en gaf toestemming voor verlenging van de baggertermijn tot eind 1800.

De vierde molen

Kort voor afloop van de (verlengde) baggertermijn werd in november 1800 de bouw van de vierde molen aanbesteed. De molen, die als vijzelmolen werd uitgevoerd, werd voor 22.000 gebouwd door Leendert van Leeuwen Lzn. en Jan de Bruijne uit Gouda. Ook bij deze molen werd de bouwtermijn overschreden. Er volgde echter geen gedeeltelijke restitutie van de bouwsom, maar de aannemers namen genoegen met uitstel van de betaaltermijnen. De molen zal eind 1801 of begin 1802 met de bemaling van de 160 morgen zijn

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

begonnen. In 1803, dus al nadat de turfwinning officieel was gestopt, werd voor het laatst geveend door een vijftal personen. De 160 morgen vormden als het ware een nieuwe polder in de drooggemaakte polder aan de westzijde. Later kreeg het gebied de naam 'de Put' en de speciaal voor dit gebied gebouwde vijzelmolen de naam 'Putmolen'.

De eigenaren van de grond

Al voordat met de droogmaking werd begonnen, waren er grootgrondbezitters die interesse toonden voor grondbezit in de nieuwe polder en daarom voor weinig geld (bijna) uitgeveend land -in feite percelen water- opkochten van de veenlieden. Een van die grootgrondbezitters was Robert Voûte. In de loop van 1785 kocht hij percelen van Jan van Heijningen, Dirk Groenendijk, Gijsbert van Veenendaal, Jan den Hartog en Jacobus de Koning. De Amsterdammer Voute was makelaar en dreef namens het bankiershuis Hope & Co handel in Sint Petersburg en Wenen. Hij vervulde later financiële functies op nationaal niveau en overleed uiteindelijk op zijn buitenplaats 'Vredelust' in Oudshoorn. Maar, het waren niet alleen beleggers, die grond kochten. De Aarlanderveense veenman Leendert van Leeuwen, was vanaf ongeveer 1760 actief geweest in de turfwinning in Aarlanderveen. Hij verkocht zijn uitgeveende percelen echter niet, maar kocht van mede-veenlieden hun uitgeveende percelen op. Op deze manier breidde hij zijn bezit uit. De gehele polder had na droogmaking een oppervlakte van 560 morgen (circa 475 hectare).

Het in 1804 aangelegde morgenboek waarin de grondeigenaren en grondgebruikers werden vermeld, geeft aan dat de landerijen op dat moment eigendom waren van 34 personen. Vier van hen bezaten samen bijna de helft van de grond. De grootste grondeigenaar was de Aarlanderveense oud-veenman Leendert van Leeuwen. Hij had 81 morgen in eigendom. De grond werd gebruikt door Leendert zelf en door zijn zoons Dirk en Bastiaan. Bovendien had Leendert nog 10 morgen in gezamenlijke eigendom met Willem Stigter. De in op-

Van de brand van molen nr. 1 in 1924 zijn geen foto's bewaard gebleven. De Aarlanderveense schilder en fotograaf Herr vervaardigde in 1924 een impressie van de brand. (collectie A.J.J. van 't Riet)

Molens op een rij, een waterplas wordt drooggemaakt

pervlakte tweede grondeigenaar is Jan Kooij. Hij had 49 morgen in eigendom, die door hem zelf werden gebruikt. Ook Jan was betrokken geweest bij de turfwinning. Na de droogmaking had hij de eerste boerderij in de polder laten bouwen, de huidige Kooiwoning aan de Achtermiddenweg. De andere twee grondeigenaren, die de helft van de totale oppervlakte completeerden, woonden buiten Aarlanderveen en hadden de grond als belegging gekocht. De Amsterdamse koopman Robert Voûte bezat 72 morgen, die hij verpachtte zijn aan Teunis de Vos. De andere grootgrondbezitter, Jan de Bruijn, woonde in Gouda en had 50 morgen in eigendom, die verpacht werden aan Bastiaan Schipper. <<

Molen nr. 1 met op de achtergrond molen nr. 2. (collectie A.J.J. van 't Riet)

5 De Molenaars

Zijn molenaars van een korenmolen of een zaagmolen in de meeste gevallen eigen baas, anders ligt dat voor de watermolenaars. Zij waren in dienst van de polder, vertegenwoordigd door het polderbestuur. Dat polderbestuur hield uiteraard nauwkeurig in de gaten of het waterpeil in de polder binnen de vastgestelde marges bleef. Daarvoor is de peilschaal, waarmee het waterpeil van de polder kan worden afgelezen, bepalend en daarmee is die peilschaal eigenlijk de tweede baas van de molenaar.

De plichten van de molenaar werden vastgelegd in instructies, die waren gebaseerd op het reglement van de polder. In de instructies werden uiteraard, behalve de plichten, ook de rechten van de molenaar vastgelegd. De belangrijkste daarvan waren het mogen bewonen van de molen en het zomerhuis en het gebruik mogen maken van de opstallen bij de molen. Molenaars moesten, zeker in perioden van veel regenval en hoog water, altijd gereed zijn om te malen. Dit betekende dat, indien nodig, de werkzaamheden soms ook gedurende lange perioden achtereen moesten plaatsvinden, zowel overdag als 's nachts.

De in gebruik name van de herbouwde ondermolen na de brand van 1924. Op de voorgrond tweede van rechts notaris Cornelis van der Lee (lid van het polderbestuur), tweede van links de timmerman-molenmaker Hein Vergunst. (collectie P. van den Bosch)

De molenaars waren in dienst van de polder en ontvingen daarvoor uiteraard ook een salaris. Toch was dat, ondanks het 'vrij wonen', in de meeste gevallen niet voldoende om een gezin van te onderhouden. Gedurende de hele bestaansperiode van de Aarlanderveense molenviergang hebben de molenaars dan ook een tweede beroep uitgeoefend. Soms waren ze (boeren)arbeider, soms visser, soms veehouder. Ook de huidige molenaars oefenen allemaal, naast hun werk als molenaar, een tweede beroep uit. Twee molenaars zijn werkzaam bij een molenmakersbedrijf, één heeft een hoveniersbedrijf en de vierde is veehouder.

De molenaar van een watermolen die zelfstandig een polder bemaalt, heeft in het uitvoeren van zijn werkzaamheden enige ruimte. Dat geldt niet voor de molenaars die in een molengang een polder bemalen. Ze zijn van elkaar afhankelijk omdat de molens op de-

De Molenaars

Molenaar Dirk van Harten bij de ondermolen. Op de achtergrond de middenmolen. (collectie P. van den Bosch)

zelfde tijdstippen moeten malen. De molenaar van de ondermolen is de zogenaamde seinmolenaar. Hij bepaalt aan de hand van het waterpeil in de polder of er gemalen wordt. De molenaars van de midden- en bovenmolen volgen hem. Overdag is het voor de molenaars van deze molens eenvoudig zichtbaar of de ondermolen maalt, maar 's avonds of 's nacht, als het donker is, valt dat niet mee.

De molenaars Gert van der Meer (links) en Arie van den Bosch (midden) met hun echtgenotes en Piet van den Bosch (rechts) poseren bij molen nr. 2 (foto 1968). (collectie P. van den Bosch)

Nu was het voor de ondermolenaar geen probleem om naar de middenmolen te lopen. De afstand tussen beide molens is met ongeveer 250 meter gemakkelijk lopend af te leggen. Maar naar de bovenmolen heen en weer is toch een wandeling van een uur. Dat vond men zonde van de wind die in die tijd verloren ging.

In de bovenmolen was daarom een klopper aangebracht. Er hing een vlotter net boven het water van de achterboezem van de bovenmolen. Als men beneden ging malen, steeg het water in de

De Molenaars

boezem, zodat de vlotter ging drijven. Als gevolg daarvan schoot door middel van een touw een pal los die op scherp gezet was. Met een gewicht werd daardoor een wiel in werking gebracht en sloegen houten hamers tegen de wand van de bestede. Zo wist de bovenmolenaar dat er gemalen werd.

Om 's nachts aan te geven dat er gestopt werd met malen, was afgesproken dat dit alleen zou gebeurde op elk heel uur. Als er gestopt werd, gaf de ondermolenaar dat aan met een lampje, waarna

Interieur van molen nr. 4 ten tijde van de molenaar Jacob van der Bijl, die de molen bewoonde met zijn zuster Bertha. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Molenaar Jaap Slingerland van de Putmolen geeft aanwijzingen aan een cursist van Het Gilde van Vrijwillige Molenaars. (collectie P. van den Bosch)

De Molenaars

De klopper in de bestede van molen nr. 3. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Jacob van der Bijl, molenaar van de Putmolen (foto 1943). (collectie J. Slingerland)

de bovenmolen terugseinde dat hij het sein had gezien. De molenaar van de Putmolen is minder afhankelijk van het al of niet malen van de andere drie molens.

Ook voor de molenaars van de Aarlanderveense molenviergang geldt dat het beroep vaak erfelijk lijkt te zijn. De naamlijsten van de molenaars laten zien dat de functie vaak overgaat van vader op zoon of schoonzoon. Het is waarschijnlijk een gevolg van het gegeven dat het vak van molenaars niet door middel van een eenvoudige cursus te leren is. Molenaar wordt je alleen door het opdoen van jarenlange ervaring, en als dat in je jeugd in het ouderlijk gezin plaatsvindt, is dat een groot voordeel. Molens van de Aarlanderveense molenviergang zijn bemalen door meerdere leden van de families Van der Werf, Van der Bijl, Van Harten, Van den Bosch en Slingerland. Leden van beide laatste families zijn zelfs op dit moment nog molenaar op de viergang.

De molenaars van de molenviergang in maart 1994 bij het kruirad van de Putmolen. Op de achtergrond links Piet van den Bosch (molen nr. 3), rechts Johan Slingerland (molen nr. 4). Op de voorgrond links Cees Borst (molen nr. 2), rechts Dirk van Harten (molen nr. 1). (collectie P. van den Bosch)

De Molenaars

Naamlijsten van molenaars op de molens van de molenviergang.

Molen nr. 1 (Achtermiddenweg 4)

Frans van Schaik (1761-1849)
vestigt zich in Aarlanderveen in 1794; vermeld tussen 1807 en 1832
Jan van der Leede (c.1800-1864)
vermeld tussen 1844 en 1851
Bastiaan van Vliet (c.1830-1894)
vermeld vanaf 1854
Weduwe Bastiaan van Vliet
1894-circa 1915
gebroeders Pieter en Jan Adolf van Vliet
c. 1915-c.1925
Hendrik van Harten (1891-1934)
c. 1925-1934
Gerardus D. van der Meer
c. 1934-1941
Jan Adriaan Verheul
1941-1950
Jacob Slingerland (1925-1990)
1950-1950 (hierna naar molen nr. 4)
Dirk van Harten (1921-2007)
1950-1996 (van molen nr. 2)
Willem Waltman
1996-heden

Molen nr. 2 (Achtermiddenweg 2)

Cornelis van Schaik (1791-1876)
vermeld tussen 1831 en 1869
Aart Uithol (1815-1897)
vermeld in 1856 (onduidelijk op welke molen) en 1880 op molen 2
Cornelis Uithol (1856-1940)
c. 1899-1908
Willem Sebastiaan Verheul (1874-)
1908-1922
Geerlof Abraham Verheul (1901-)
1922-1927
Jan van Tol (1904-)
1927-1929
Floris van Tol (1899-)
1929-1933
Arie van den Bosch (1906-)
1933-1943
Dirk van Harten Hzn. (1921-)
1943-1950 (naar molen nr. 1)
Lambert van Wijk
1950
Jan Verschoor
1951-1953
Cornelis Borst
1953-1954
Wilhelmus Borst
1954-1955
Gerardus D. van der Meer
1955-1972 (voorheen op molen nr. 1)
Cornelis L. Borst
1972-1996
Frans Verra
1996-heden

Molenaar Gert van der Meer en zijn echtgenote bij molen nr. 2. (collectie P. van den Bosch)

Arie van den Bosch bij molen nr. 2 in april 1943. (collectie P. van den Bosch)

De Molenaars

Molen nr. 3 (Kortsteekterweg 24)

Gerrit van Duuren (c.1772-1874)
vestigt zich in Aarlanderveen in 1799; vermeld in 1807, 1816
Cornelis van der Bijl (1799-1887)
vermeld tussen 1831 en 1850.
Leendert van der Bijl (1844-)
vermeld in 1885
Dirk van Harten (1863-1942)
vermeld vanaf eind 19e eeuw
Dirk van Harten Dzn. (1904-1966)
c.1942-1966
Pieter Slingerland
1966-1968
Leo Witteman
1968-1969
Pieter van den Bosch
1969-2009
Eric van den Bosch
2009-heden

Molen nr. 4 (Kerkvaartsweg 61)

Pieter Zaal
vermeld tussen 1809 en 1813
Cornelis van der Werf (1776-1834)
c. 1815-1834
Arie van der Werf (1812-1876)
1834-1876
Arie van der Bijl (1835-1911)
c.1876-1911
zijn weduwe Anna van der Werf
1911-1912,
waarnemer is haar zoon Jacob van der Bijl
Jacob van der Bijl (1883-c.1955)
1912-1950
Jacob Slingerland (1925-1990)
1950-1987 (voorheen op molen nr. 1)
Johan Slingerland
1988-heden

De naamlijsten zijn samengesteld uit verschillende bronnen en (nog) niet volledig. Soms was onduidelijk op welke molen een molenaar werkzaam was. Aanvullingen en correcties zijn dan ook welkom. <<

Piet van den Bosch bij molen nr. 3. (collectie P. van den Bosch)

Dirk van Harten en Aad van Harten bij bovenmolen nr. 3 omstreeks1953. (collectie P. van den Bosch)

6 Boeren en burgers

Op het moment dat de Put droog was, stonden er slechts drie gebouwen in de nieuwe polder; de drie molens (de vierde molen stond niet in de polder, maar aan de Rijn !). De drooggevallen landerijen van de nog nieuwe polder werden wel in gebruik genomen als bouw- en weiland bij de boerderijen, die in deze beginperiode echter niet in de polder stonden. De boerderijen stonden allemaal nog “op de dijk”, dus aan de westkant van het Noordeinde, de Dorpsstraat en het Zuideinde. De grond waarop deze boerderijen staan, wateren weliswaar af op de Zuid- en Noordeinderpolder, maar behoren binnen de administratieve grenzen van de Drooggemaakte polder. Aan de hand van de eerste kadastrale kaart van omstreeks 1830, is vast te stellen dat het in die periode ongeveer vijftien boerenbedrijven betreft; ongeveer vijf aan het Noordeinde en de Dorpsstraat en negen aan het Zuideinde. Een aantal boerderijen was zelfs speciaal gebouwd met het oog op de droogmaking. De boerderij ‘Amsterdam’ (nu Zuideinde 22) werd in opdracht van de grootgrondbezitter Robert Voûte gebouwd in 1789. In dat jaar startte de droogmaking van de waterplas en Voute liet de woning dus bouwen voor de toekomstige pachter van zijn landerijen. Bij de woning werden drie hooi- en korenbergen gebouwd. Van die oorspronkelijke boerderijen zijn alleen nog maar de plaatsen aan te geven waar ze stonden. Slechts één van die oorspronkelijke boerenwoningen bestaat nog, zij het in gewijzigde vorm; Zuideinde 10, gebouwd in 1796.

Boerenbedrijvigheid

De eerste periode van het bestaan van de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde te Aarlanderveen werd de grond in hoofdzaak gebruikt voor het verbouwen van gewassen. Op de eerste kadastrale kaart die van Aarlanderveen werd getekend omstreeks 1830 zijn bij de meeste boerderijen meerdere ‘bargen’ ingetekend. Dat waren geen hooibergen, maar korenbergen. Dit blijkt onder meer uit verschillende boedelinventarissen, die bij het overlijden van de boer of zijn echtgenote werden opgemaakt. Toen in 1828 de echtgenote van Leendert van Leeuwen Janszoon overleed, werd

De in Amsterdam gevestigde Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw verleende in 1799 een zilveren erepennning aan Leendert van Leeuwen. Leendert kreeg de penning als dank voor zijn inzet voor de totstandkoming van de Drooggemaakte polder. Hij was als veenman, bestuurder en grootgrondbezitter nauw betrokken bij de vervening en de droogmaking van de polder. (collectie A.J.J. van ‘t Riet)

Boeren en burgers

De eerste bebouwing aan de Kerkvaartsweg, gezien vanuit de polder in de richting van de Kerkvaartsbrug. (collectie A.J.J. van 't Riet)

ook een boedelinventaris opgemaakt. Leendert, die als pachter de woning "Amsterdam" aan het Zuideinde bewoonde, verbouwde op het land in de Drooggemaakt Polder drie bunder koolzaad verbouwde, drie bunder vlas, acht bunder rogge, tien bunder haver, wat boekweit en wat aardappelen. Bovendien was schapenteelt van belang, want hij had 130 lammeren. De veeteelt was van minder belang met 7 koeien, 9 pinken, 4 kalveren en 2 ossen. Opmerkelijk is het grote aantal paarden, 14 stuks. Die waren uiteraard nodig voor de oogst.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw verdween de graanbouw om plaats te maken voor de veeteelt. Deze verschuiving was een gevolg van de inklinking van de grond, waardoor de landerijen sneller last kregen van wateroverlast, maar ook van de veranderde economische omstandigheden. De graanprijs was gedaald en de vraag naar boter en kaas nam toe. De bij de boerderijen staande zomerhuizen met daarachter gelegen wringhuis voor de kaasmakerij ontstonden in de meeste gevallen dan ook pas na 1875.

Boerenwoningen in de polder

De enige boerenwoning die al snel na de droogmaking in de polder werd gebouwd was de "Kooiwoning" aan de Achtermiddenweg (Achtermiddenweg 10). Hoewel soms wordt gedacht dat de naam van de boerderij verwijst naar een vroegere eendenkooi, die bij de boerderij aanwezig zou zijn geweest, is dat niet het geval. De naam van de boerderij verwijst eenvoudigweg naar Jan Kooij, in wiens opdracht de boerderij werd gebouwd. De boerderij werd in 1818 vermeld als een "kapitale en weldoortimmerde bouwmanswoning bestaande uit een huis, onder anderen voorzien van een extra mooie kelder en een stal voor 35 koeien.

Boeren en burgers

De arbeiderswoning tegenover de Kooiwoning werd in 1910 gebouwd in opdracht van F.J. Kempen. De bouw van dergelijke kleinere woningen verliep in die tijd snel, omdat in het inwendige van de woning weinig luxe aanwezig was. In maart werd de vergunning verleend en in april was de woning gereed.

Ook in de negentiende eeuw werden de meeste boerderijen, die bij het land in de Drooggemaakte polder behoorden, niet in de polder zelf gebouwd, maar aan het Zuid- en Noordeinde. De oorspronkelijke boerderijen, die daar stonden, werden in de negentiende eeuw bijna allemaal afgebroken en verbouwd. Dat heeft voor een belangrijk deel te maken gehad met het dalende grondwaterpeil en inklinking van 'bovenland', waardoor de funderingen van de woningen verzakten. Het was een gevolg van de droogmaking van de polder. Ook de vervangende boerderijen werden in deze periode allemaal herbouwd op het 'bovenland'. Er verschenen zelfs nieuwe boerenbedrijven. Zo werd in opdracht van Arie Dam junior de woning Noordeinde 90 gebouwd. De eerste steen werd in mei 1879 gelegd door zijn vader, Arie Dam senior. De nieuw gebouwde boerderij werd in 1881 omschreven als een 'bouwmanswoning met nevenstaand gebouw waarin werkhuis, koestalling en karnmolen, wagenschuur, twee hooibergen, verder getimmerte, erf en boomgaard".

De Kerkvaartsweg omstreeks 1965, een nieuwbouwwijk in wording. Aan het einde van de bebouwing gaat de bestrating over in een grindpad met paardenspoor. De weg zou enkele jaren later worden doorgetrokken. (collectie A.J.J. van 't Riet)

Meer boerderijen in de polder

Pas kort voor 1880 werd de tweede boerderij in de polder zelf gebouwd (thans Kerkvaartsweg 63). Dat gebeurde in opdracht van Antje Treur, de weduwe van Dirk van Leeuwen. De boerderij stond officieel niet aan de Achtermiddenweg, maar aan de Kerkvaartsweg. Antje voorkwam op deze manier dat een brug gebouwd zou moeten worden over de wetering. Rond 1895 verkocht zij de woning aan Joannes Abraham van

Boeren en burgers

Tussen 1915 en 1935 liep dwars door de polder een gedeelte van het traject van de spoorlijn Alphen-Uithoorn. Alleen het voormalige station Aarlanderveen herinnert nog aan deze periode. (collectie A.J.J. van 't Riet)

der Lee. De boerderij was voor de familie Van der Lee de eerste van de drie boerderijen die de familie uiteindelijk in eigendom kreeg in de polder. De tweede boerderij (thans Nieuwkoopseweg 5), werd in 1908 gebouwd in opdracht van de weduwe van J.A. van der Lee en was ontworpen door haar zoon Anton van der Lee, die architect was in Delft. Volgens het ingediende bouwplan wilde zij de woning zo bouwen dat de achterzijde naar de weg, de toenmalige Middelweg, gericht was. De gemeenteopzichter B. Snel adviseerde Burgemeester en wethouders haar hiervoor geen toestemming te geven. Hij achtte de mogelijkheid niet uitgesloten dat later meerdere woningen aan de Achtermiddenweg zouden worden gebouwd met de voorzijde naar deze weg. Uitvoering van de woning volgens het ingediende plan zou de woning dan uit de toon doen vallen. Uiteindelijk werd de boerderij daarom met de voorzijde naar de weg gebouwd. De bij de boerderij staande woning werd in 1923 gebouwd in opdracht van mr. C. van der Lee. De vergunning werd verleend op 4 juni 1923 en de bouw, die werd uitgevoerd door aannemersbedrijf gebr. Gräper uit Benthuizen, was begin oktober van hetzelfde jaar voltooid.

De tweede boerderij, die in opdracht van de weduwe Van der Lee werd gebouwd, is de woning verrees aan het andere eind van de polder (thans Achtermiddenweg 6). Het jaar van totstandkoming van de boerderij is onduidelijk, maar waarschijnlijk 1905. In dat jaar werd door de Bodegraafse veekoopman Pieter Schouten aan de gemeente toestemming gevraagd voor het bouwen van een woonhuis met stal, schuur en hooiberg. Het verlenen van een vergunning ging in die tijd snel. Op 15 augustus 1905 werd de aanvraag ingediend en op 30 augustus was de vergunning verleend. De woning werd echter gebouwd op grond, die eigendom was van de weduwe Van der Lee. Tussen 1906 en 1910 heeft Pieter de boerderij bewoond,

Boeren en burgers

maar volgens registratie bij het kadaster stond was er pas vanaf 1911 sprake van de aanwezigheid van een boerderij op. Waarschijnlijk heeft Schouten bij zijn vertrek de opstal verkocht aan de familie Van der Lee, waardoor ook pas op dat moment de woning werd geregistreerd.

De voorlopig laatste boerderij (thans Achtermiddenweg 8) werd gebouwd in opdracht van Cornelis Scherpenzeel. Voor de bouw van de woning werd op 30 maart 1920 vergunning verleend en al op 30 juli 1920 berichtte de Nieuwkoopse aannemer en timmerman P. Stam dat de woning gereed was.

Pas vanaf het derde kwart van de twintigste eeuw zette de bouw van agrarische bedrijven en bijbehorende woningen aan de Achtermiddenweg door. Dat betrof soms een nieuw bedrijf, zoals dat van de familie Verboom (Achtermiddenweg 2a) in 1972 en Van der Bijl (Achtermiddenweg 2b) in 1978. Uit het oogpunt van bedrijfsvoering koos een aantal boeren voor verplaatsing van hun bedrijven van het Zuideinde en de Dorpsstraat naar de Achtermiddenweg. Als eerste werd in 1975 vergunning verleend voor de bouw van de boerderij van de familie Verduijn (Achtermiddenweg 3; oorspronkelijk Zuideinde 30). Daarna volgde de bouw van meer boerderijen. In 1980 voor de familie Luijben (Nieuwkoopseweg 9; oorspronkelijk Stationsweg 5), in 1993 voor de familie Van der Vis (Achtermiddenweg 3b; oorspronkelijk Dorpsstraat 102) en in 1990 voor de familie Kempenaar (Achtermiddenweg 4a; oorspronkelijk

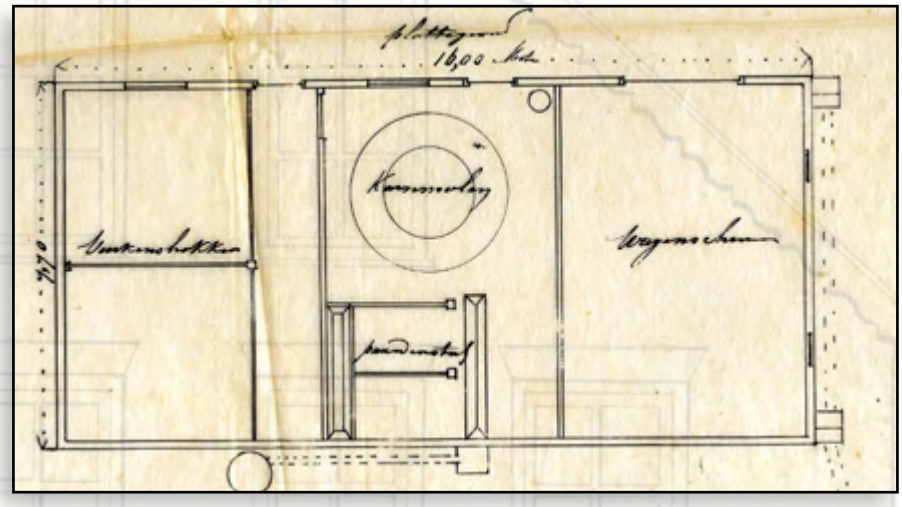

De derde boerderij in de polder, thans Achtermiddenweg 6, werd gebouwd in 1905. De plattegrond laat onder meer de aanwezigheid van een karmmolen zien. De boeren waren in die tijd al lang overgeschakeld van graanbouw naar veeteelt. (SARM)

Boeren en burgers

Op het molenerf van molen nr. 3. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Zuideinde 20). In veel gevallen waren er, voordat de bedrijfswoningen werden gebouwd al eerder schuren op of nabij de betreffende percelen verrezen.

Woonwijk in de polder

Behalve de boerderijen, die in de polder werden gebouwd, ontstond in dezelfde periode in de polder een woonwijk, die grensde aan het dorpscentrum van Aarlanderveen. Langs het nieuw aangelegde kerkpad, ook wel Kerkvaartspad, vanaf 1921 officieel Kerkvaartsweg geheten, verrezen vanaf het begin van de negentiende eeuw woningen. Het eerste huis, direct onder aan de dijk, werd in 1909 gebouwd in opdracht van G. Vergeer, in snel tempo gevolgd door meer woningen. In hetzelfde jaar werd direct naast het huis van Vergeer een blok van vier woningen gebouwd door de diakonie van de Hervormde gemeente (oude huisnummers 7-13). Tussen 1910 en 1920 verrezen zes blokken arbeiderswoningen, allemaal in opdracht van de Bouwvereniging 'Volksbelang'. Met uitzondering het blok van twee woningen op het talud van de ringdijk (thans Kerkvaartsweg 9 en 11), werden de woningen rond 1980 vervangen door de huidige bebouwing. Als afronding van de bebouwing aan de zuidkant van de Kerkvaartsweg werden in 1970 de woningen met de huidige nummers 55 en 57 gebouwd.

Ook de noordkant van de grond aan de Kerkvaartsweg werd bebouwd. Er werden twee nieuwe straten aangelegd; de Jacob van Damstraat en het Van der Leeplein. In 1959 werd vergunning verleend voor de bouw van twaalf woningen. Zeven daarvan verrezen aan het Van der Leeplein. De overige vijf, ontworpen aan de noordkant van de Kerkvaartsweg, kwamen niet tot stand. Eveneens in de jaren vijftig werden de woningen aan de Jacob van Damstraat gebouwd. Met de aanleg van deze straat ontstond een bescheiden nieuwbouwwijk in Aarlanderveen. De wijk werd voltooid door de bouw in de jaren zestig van de woningen aan de noordkant van de Kerkvaartsweg.

Boeren en burgers

Het bleef niet bij woningen in deze wijk. Aan de oostkant van het Van der Leeplein, dus op het “plein”, dat overigens slechts bestond uit een grasveld, werd in 1965 kleuterschool “Lenteleven” gebouwd. Het schoolgebouw werd in 1985 afgebroken, waarna op het terrein woningen werden gebouwd. Een tweede schoolgebouw, basisschool ‘de Viergang’, vernoemd naar de Aarlanderveense molenviergang, verrees enkele jaren later aan het andere eind van de wijk. Dat schoolgebouw werd door een nieuw gebouw vervangen in 2003.

De spoor- en autoweg

Het al meerdere malen genoemde Kerkvaartspad vormde meer dan een eeuw land de enige verbindingsweg tussen Aarlanderveen en Alphen, die door de Drooggemaakte Polder liep. Dat veranderde toen een spoorlijn werd aangelegd tussen Amsterdam en Uithoorn. Een gedeelte van het traject liep dwars door de drooggemaakte polder. Het traject volgde in de polder keurig de bestaande verkaveling. Dat was niet een gevolg van respect voor bewaren van het oude, maar had veel meer een praktische reden; hoe meer de verkaveling gevolgd werd, hoe minder bruggen nodig waren voor het aan te leggen spoor. De lijn werd in gebruik genomen in 1915 en twintig jaar later opgeheven. Alleen het stationsgebouw en de naam van de Treinweg, die gedeeltelijk door de drooggemaakte polder loopt, herinneren nog aan de spoorlijn. Na het opheffen van de lijn werd een gedeelte van het baanlichaam gebruikt voor de aanleg van de provinciale weg, de huidige N231, waarvan het traject Alphen-Aarlanderveen werd voltooid in 1948. <<

Molen nr. 3 (in de sneeuw in januari 1941). (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Bij bijna elke molen, dus ook bij de molens van de molenviergang, stonden zogenaamde speelmolentjes. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

7 Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

Nadat de veenplas was drooggemalen veranderde de Aarlanderveense Veen- en droogmakerij in de Drooggemaakte polder aan de Westzijde te Aarlanderveen. De 'gecommitteerden' van de veen- en droogmakerij werden vervangen door een polderbestuur, bestaande uit een voorzitter en poldermeesters. Het polderbestuur was verantwoordelijk voor alles wat met het beheer van de polder te maken had. Hun taken en verantwoordelijkheden waren vastgelegd in een polderreglement, waarin ook de rechten en plichten van de ingelanden werden vermeld.

Tot de veelheid aan taken, waarvoor het polderbestuur verantwoordelijk was, behoorden het beheer en onderhoud van de vier watermolens. Tot de belangrijkste (en duurste) onderhoudswerkzaamheden behoorden het regelmatig schilderen en het herstellen en vernieuwen van de rieten kap. Meer ingrijpend waren de branden, die tot de ondergang van drie van de vier molens leidden. In 1823 brandde de bovenmolen af en in 1868 de middenmolen. Tenslotte volgde in 1924 de ondermolen. Gelukkig werden de molens allemaal herbouwd.

Het onderhoud van molens was echter duur en ook de salarissen van de (part-time) molenaars drukten op de jaarrekening van de polder. Het alternatief was echter het bouwen van een stoom-, later diesel- of electrisch gemaal, maar de kosten daarvan waren ook niet gering en bovendien had men waarschijnlijk aan één gemaal niet voldoende. Achteraf bezien is het niet zo opmerkelijk dat een kleine polder als de Drooggemaakte polder de bemaling door middel van vier molens en de daarvoor benodigde vier (part-time) molenaars in stand hield; het alternatief was eveneens duur. De molens werden in de jaren dertig van de vorige eeuw nog gemoderniseerd; ze werden 'verdekkerd', maar na de Tweede Wereldoorlog kwam regelmatig de vraag aan de orde of de molens toch niet beter konden worden vervangen door een moderne bemaling. Het bleef echter bij ideeën en plannen. Intussen was men het bestaan van molens ook anders gaan waarderen. Naarmate in Nederland meer

Onderhoud aan de molens is van alle tijden. Molenmakers bij de windas, ook wel kaapstander genaamd, voor werkzaamheden aan de Putmolen. De man midden op de foto, met snor in het witte hemd, is waarschijnlijk molenmaker Hein Vergunst. (collectie P. van den Bosch)

Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

In februari 1966 richtte een asbreuk een enorme ravage aan bij molen nr. 1. (collectie P. van den Bosch)

molens werden vervangen door andere machinerieën en het aantal molens daalde, werden ze echter mooier gevonden en realiseerde men zich dat met het verdwijnen van de molens meer verloren ging dan alleen 'een bouwsel met wieken'. Men ging in deze periode molens zien als monumenten van de geschiedenis. Er kwam aandacht voor de instandhouding van molens en er werden oplossingen bedacht om de financiële instandhouding niet alleen een zorg voor de ingelanden te laten zijn, maar ook anderen daarvoor mede verantwoordelijk te maken. Het is voor de Aarlanderveense molenviergang wellicht de redding geweest.

De laatste restauratie, die nog onder verantwoordelijkheid van het polderbestuur werd uitgevoerd, was het rechtzetten van molen nr. 2 in 1963. De molen was in de loop der jaren scheefgezakt en als oplossing van het probleem werd de bovenbouw rechtgezet op de scheefgezakte stenen onderbouw. Daarna werd de ontstane ruimte opgevuld met metselwerk. Men hoopte dat het scheefzakken zich daarmee zou stabiliseren. Het rechtzetten van de molen was een direct gevolg van het besluit de molens af te stoten en onder te brengen in een stichting.

Stichting Molenviergang Aarlanderveen

Hoe noodzakelijk de molens voor het droog houden van de polder ook waren, de kosten konden door de ingelanden nauwelijks meer worden betaald. Als oplossing werd op 6 december 1962 de Stichting Molenviergang Aarlanderveen opgericht. Het bestuur van de stichting bestond uit vertegenwoordigers van het Hoogheemraadschap van Rijnland, de provincie Zuid-Holland, de gemeente Alphen aan den Rijn, de Historische Vereniging Alphen aan den Rijn en de Belangenvereniging Aarlanderveen.

De stichting nam voor het symbolische bedrag van vier gulden de vier molens met de bijbehorende opstallen (schuren, hooibergen) over van de polder. De stichting werd verantwoordelijk voor het in stand houden van de molens en verhuurde de molens aan de

Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

polder. De huursom bedroeg niet meer dan het bedrag dat de ingelanden betaalden van vergelijkbare polders, die door een gemaal werden bemalen.

De overdracht aan de stichting betekende uiteraard niet dat de molens voortaan gevrijwaard waren van tegenslagen, die zich soms snel achter elkaar aandienden. Zo brak in februari 1966 tijdens het malen een roede van molen nr. 1. Na herstel brak in februari 1970 de as van dezelfde molen waarbij beide roeden weer verloren gingen. Ook bleek inmiddels dat het rechtzetten van molen nr. 2 niets had geholpen. Tussen het rechtzetten in 1963 en een meting in 1968 bleek het verschil tussen de hoogste en tegenoverliggende laagste hoek 13 centimeter. De molen zakte steeds schever. In 1971 was het hoogteverschil 22 ½ geworden en in het voorjaar van 1973 zelfs 32 centimeter. Nadat door de funderingsspecialisten, de firma C.J. Smit en Zonen uit Gouda, plannen waren gemaakt en de financiering rond was, werd in juli 1974 begonnen met het rechtzetten van de molen, waarvan de scheefstand inmiddels 36 centimeter bedroeg (zelfs 40 centimeter meer als de rechtzetting van de bovenbouw in 1963 zou worden meegerekend). Na het ontgraven van de fundering bleek dat de molen vanaf de bouw ongeveer een meter was opgeschoven in de richting van de achterwaterloop, waardoor de ongeveer 150 houten funderingspalen waren geknakt. Ze werden vervangen door 63 betonnen perspalen, waarop de inmiddels rechtgezette molen op dit moment rust.

De jongste molen, de in 1801 gebouwde Putmolen, was door het afbranden en herbouw van de andere molens inmiddels de oudste geworden. In 1990 leek het erop dat ook de vierde molen het slachtoffer zou worden van brand. In de avond van 24 september van dat jaar sloeg de bliksem in de kap, waardoor brand uitbrak. De kap brandde geheel uit, maar de onderbouw bleef behouden. De brand vond plaats een jaar nadat het wiekenkruis verloren ging en de molen beschadigd werd als gevolg van een asbreuk.

De brand door blikseminslag in de Putmolen op 24 september 1990. (collectie P. van den Bosch)

Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

Polderbestuurders en andere genodigden bij de overdracht van molen nr. 2, die 'op het oog' werd rechtgezet. Later bleek dat dit rechtzetten geen resultaat had en het verzakken doorzette. (SARM)

Andere bedreigingen

Inmiddels werd het voortbestaan van de molenviergang ook bedreigd door het besluit van waterschap De Aarlanden, waartoe de polder intussen behoorde. Het waterschap wilde de bemaling door de molenviergang vervangen door twee gemalen.

Halverwege de jaren tachtig verscheen de provinciale nota 'De bemaling met de Molenviergang te Aarlanderveen', waarin werd getracht een oplossing te bieden voor de verminderde capaciteit, mede door de voortdurende peilverlaging. Er werden drie oplossingen gepresenteerd. De eerste zou de viergang gewoon in tact laten. De tweede liet de functie intact en vulde die aan met een steungemaal en de derde liet de activiteiten van de viergang geheel overnemen door gemalen. De provincie koos voor de tweede oplossing. Monumentenzorg vond echter dat de bestaande bemaling in tact zou moeten blijven en zou moeten worden verbeterd. Daarvoor moesten windbelemmerende beplanting bij de bovenmolen worden gesnoeid, de tussenboezems uitgebaggerd en de kaden worden verhoogd. De provinciale molencommissie en de vereniging De Hollandsche Molen steunden deze visie eveneens.

Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

Ondanks het rapport handhaafde De Aarlanden het besluit. Het college van Gedeputeerde Staten vernietigde het besluit van het waterschapsbestuur, dat daartegen in beroep ging. Uiteindelijk werden er drie hulpgemalen gebouwd, die door de provincie werden bekostigd uit de BWO (Wet bescherming waterstaatswerken in oorlogstijd). Dat gebeurde wellicht oneigenlijk, maar het was voor de polder gunstig.

Het uitgangspunt was en blijft dat de hulpgemalen daadwerkelijk hulp(!)gemalen zijn en dat de molenviergang technisch en organisatorisch onafhankelijk werkt. Dat wil zeggen dat de molens de hoofdbemaling van de polder zijn en dat de molenaars bepalen wanneer er wordt gemalen. De hulpgemalen kunnen de molens voor wat betreft de capaciteit niet vervangen, maar uitsluitend indien nodig ondersteunen.

Daarmee is de molenviergang de enige nog werkende molenviergang ter wereld.

In 1936 werden de wieken van de molens 'Verdekkerd'. In december 1936 werden op de Putmolen de bestuurders uitgenodigd om het nieuwe systeem in werking te zien. (collectie J. Slingerland)

De tijden veranderden ten gunste van de molens. De cultuur-historische waarde werd sterker benadrukt en er kwam zelfs belangstelling van het kroonprinselijk paar door bezoeken in 1977 en 1982 Er waren inmiddels goede ervaringen met de bemaling door de molenviergang opgedaan en het bleek ook dat de viergang aanmerkelijk goedkoper was dan het alternatief; het bouwen van twee nieuwe gemalen (één aan de Ziende en één aan de Machineweg).

Veranderingen en bedreigingen, oplossingen en kansen.

Molen nr. 2 periode 1940-1945. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Sinds 1995 geschiedt de instandhouding van de molens op basis van een convenant, gesloten tussen de Stichting Molenviergang, het Waterschap (inmiddels het Hoogheemraadschap), de provincie Zuid-Holland en de gemeente Alphen aan den Rijn. Het uitgangpunt van het convenant is dat het Hoogheemraadschap de viergang als bemaling gebruikt; de molenaars part-time in dienst zijn van Rijnland; er een regeling is afgesproken, die voorziet in de exploitatietekorten; de Stichting Molenviergang verantwoordelijk is voor onderhoud en restauratie en zeggenschap heeft in de benoeming van de molenaars.
Het convenant functioneert voor alle partijen naar genoegen en heeft bewezen dat alleen door samenwerking van alle belanghebbenden, convenantpartners en molenaars, de unieke Aarlanderveense molenviergang in stand kan blijven. <<

Het zijn niet alleen de molens waarover vroeger het polderbestuur en nu de Stichting Molenviergang het beheer heeft. Ook de bij de molens staande bijgebouwen zijn eigendom van de stichting en moeten worden onderhouden. Dat geldt in het bijzonder voor de zomerhuizen, die waarschijnlijk al vanaf de bouw van de molens, maar in ieder geval al vanaf het eerste kwart van de 19e eeuw bij de molens stonden. De zomerhuizen, die oorspronkelijk bedoeld waren voor huisvesting van het gezin van de molenaar in de drukke zomerperiode, werden later in gebruik genomen als stal of schuur, waarna het verval toesloeg. Op dit moment zijn alleen bij de molens 1 en 3 nog de zomerhuizen aanwezig met een grotendeels oorspronkelijk karakter. Het zomerhuis bij molen nr. 4 werd in 1985 in authentieke stijl herbouwd en wordt gebruikt als bezoekerscentrum en vergaderruimte voor het stichtingsbestuur.

Lijst van geraadpleegde literatuur en bronnen.

P. de Coninck, *Een viergang in actie* (Alphen aan den Rijn 1994)

I.J. de Kramer, 'Het rechtzetten van een molen', in: *Molennieuws 70* (1975) 6-15.

A.J.J. van 't Riet, *'een slegt evenement', de totstandkoming van de Drooggemaakte Polder aan de Westzijde van Aarlanderveen, 1735-1805* (1999 doctoraalscriptie, niet uitgegeven)

H. Schröder e.a., *Molenrijk Zuid-Holland* (Lekkerkerk 2007)

www.molendatabase.nl

Streekarchief Rijnlands Midden:
- Archief van het ambacht Aarlanderveen
- Rechterlijk archief Aarlanderveen
- Bevolkingsregistraties

Sponsoren

Deze uitgave kwam mede tot stand dankzij bijdragen van onderstaande sponsoren:

Molenviergang Aarlanderveen molen nr. 2 Middenmolen. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Kaarten

Het in 1784 opgestelde bemalingsplan voorzag in twee mogelijkheden van molenbouw; twee vijzelmolens die direct op de Rijn zouden uitmalen, of twee schepradmolens die dat via de molenvliet van de bestaande Zuideindermolen zouden doen. Op de kaart is ook de loop van de Kerkvaart van de Rijn tot de kerk nog te zien. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Water, Wind en Wieken

Kaarten

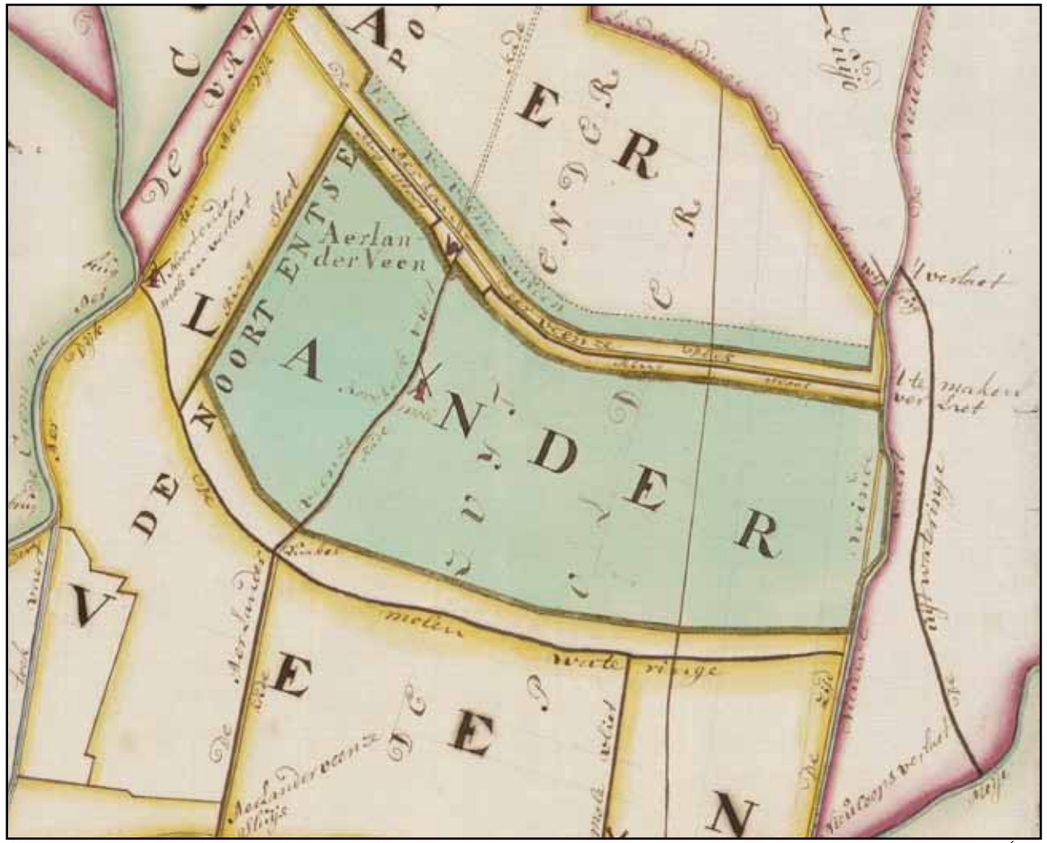

Op deze kaart van omstreeks 1730 is goed te zien hoe het gebied van de nieuwe veenderij oorspronkelijk deel uitmaakte van de Zuid- en Noordeinderpolder. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Kaart drooggemaakte poder westzijde Aarlanderveen

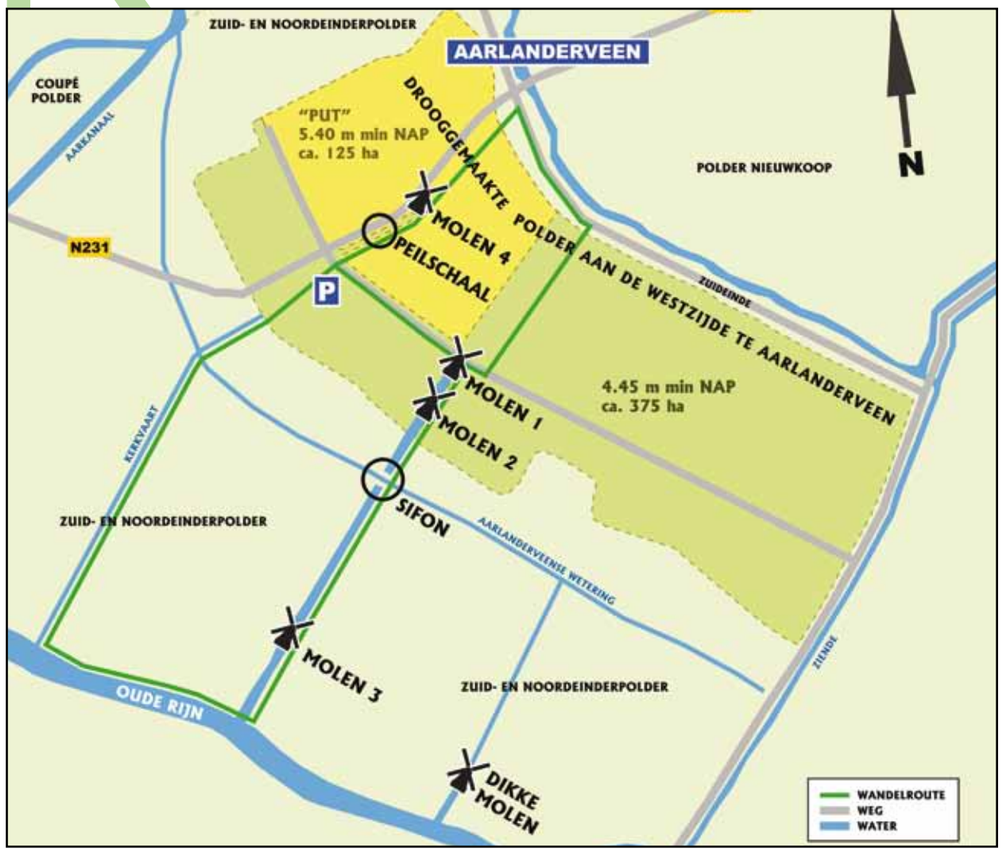

Kaarten

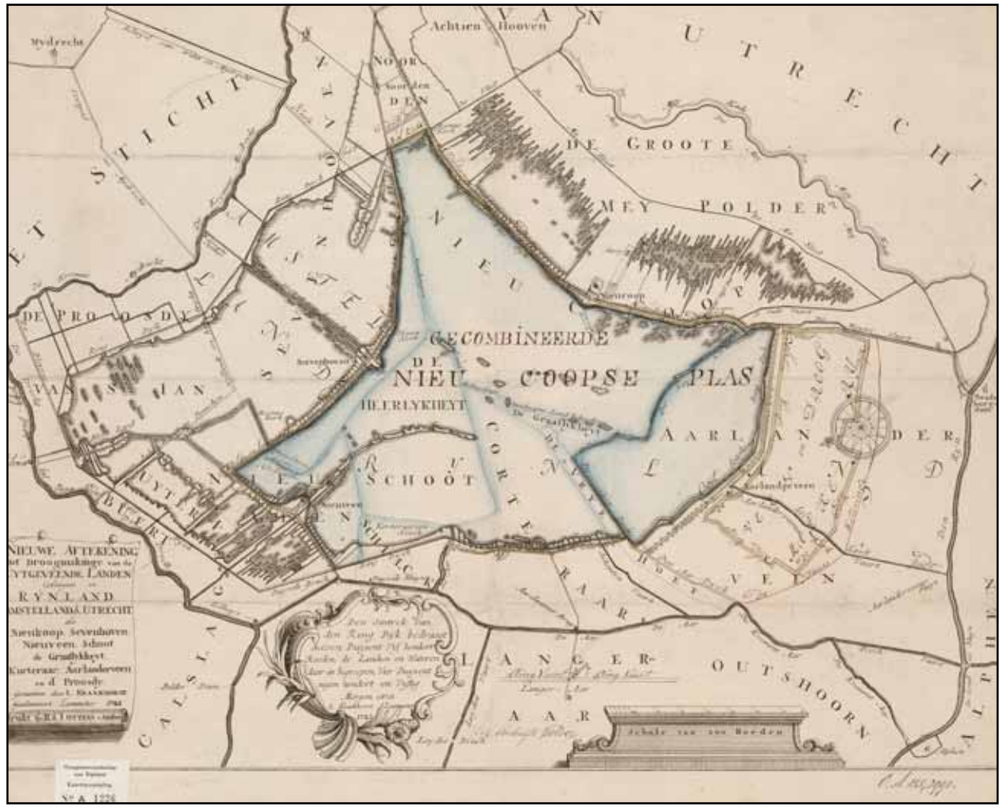

De kaart dateert van 1742 en inmiddels is de ringdijk gereed van de Veen- en Droogmakerij aan de westkant van het dorp. De Kerkvaart loopt nog gewoon door dit turfwinningsgebied heen. (collectie hoogheemraadschap van Rijnland)

Colofoon

Deze publicatie is een uitgave van:
Stichting Molenviergang Aarlanderveen
Ter gelegenheid van:
het 50- jarig bestaan van de stichting

Auteur:
Arjan van het Riet

Afbeeldingen:
Hoogheemraadschap van Rijnland,
SARM, P. van den Bosch,
J. Slingerland, en A.J.J. van 't Riet

Ontwerp & Vormgeving:
Rick Matters
Produktie:
Vormgeving & Reprografie
Hoogheemraadschap van Rijnland

mei 2013